

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

PRAZNIČNI OBIČAJI JUGOSLOVENSkih JEVREJA

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

**IZLOŽBA
PRAZNIČNI OBIČAJI
JUGOSLOVENSKIH JEVREJA**

Izdavač: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije
Beograd, 1986.

Postavka izložbe:

Milica Mihailović i Hedviga Bošković

Uvodni tekst kataloga za praznike *Roš hodeš, Šabat, Roš hašana, Jom kipur, Sukot* i kataloške jedinice uz te praznike — **Milica Mihailović**

Tekst kataloga za praznike *Hanuka, Hamiša asar bišvat, Purim, Pesah, Lag baomer, Šavout, Tiša beav* i kataloške jedinice uz te praznike — **Hedviga Bošković**

Recenzenti:

Prof. dr Đurđica Petrović
Eugen Verber

Redakcija kataloga:

Dr Lavoslav Kadelburg
Prof. dr Vidosava Nedomački
Cadik Danon

Fotografije:

Vukašin Savić

Lektor:

Dragiša Kalezić

Tehnički urednik:

Mihailo Mirković

Tiraž: 1000 primeraka

Štampa: GIRO »Srboštampa«, Dobračina 8, Beograd

Razvoj jevrejskih praznika zavisio je od istorijskog razvoja jevrejskog naroda. Prvu fazu u ovom razvoju predstavlja period nomadskog života, a drugu vezivanje za poljoprivredu i izgradnja naselja. U trećoj fazi stvorena je jevrejska država i judaizam konstituisan kao religija. Četvrta faza počinje rušenjem Jerusalimskog hrama, uništenjem jevrejske države i razilaženjem Jevreja po zemljama Evrope, Azije i Afrike.

Do konačnog uobličenja praznika došlo je tokom srednjeg veka, Tada se u Francuskoj, Nemačkoj i severnoj Italiji pojavljuju knjige o običajima *minhagim*. U njima su do detalja opisivani životi učenjaka kao primer načina života kakav bi trebalo slediti.

U biblijskim i talmudskim tekstovima za reč praznik upotrebljava se nekoliko termina: *hag* (koren ove reči znači slaviti ili ići u krug), *moed* (što označava određeno mesto ili vreme), *jom tov* (*jom* znači dan a *tov* dobar).

Prema knjizi zagrebačkog rabina dr Gavre Švarca *Obredi izraelske vjere* (Zagreb, 1916), praznici se mogu podeliti na stroge, polupraznike i male praznike. U dane strogih praznika nije dozvoljen rad. To su *Pesah*, *Savuot*, *Sukot*, *Roš hašana*, *Jom kipur*, *Šemini aceret* i *Simhat Tora*. Na polupraznike dozvoljen je rad kojim se privređuje. U njih se svrstavaju četiri srednja dana praznika *Pesah* i poslednji dani praznika *Sukot*. Na male praznike dopušten je svaki rad. U ovu grupu spadaju *Roš hodeš*, *Lag baomer*, *Hanuka*, *Purim* i *Hamiša asar bišvat*. Praznuje se i *Tiša beav*, kao post dug 24 sata.

U poglavlju »Ponavljanje blagdana« na strani 26 pomenute knjige kaže se: »Blagdani se prema svome značaju mogu

dijeliti u dvije skupine. U jednu spadaju Pesah, Ševuos Sukos, jer imaju povijesni i prirodni značaj.

U drugu skupinu blagdani Rošhašono, Jom kipur i Šemini aceres, koji imaju religiozni značaj.

Strogi blagdani i polublagdani (Pesaha i Sukosa) su u Tori propisani, dok su male blagdane i postove odredili iz biblijskoga vremena naši učitelji. Ali mlada se već u najdavnije vrijeme svetkovao.

Od malih blagdana imaju tri: Purim, Hanuka, Lag baomer povijesni uzrok.«

Jevrejske praznike, izuzev postova, obeležavaju tri elementa:

- uživanje i radost, što se obično izražava svečanim obedom, veselim raspoloženjem i zabranom rada,
- u sinagogalnoj službi uvođenjem posebnih molitvi,
- za svaki praznik vezuju se i posebni običaji.

U Tori se posebno naglašava da se na praznik čovek ne raduje sam, već sa decom, slugama, došljacima (Pnz., 16:11—13). Neke jevrejske zajednice pored ovih praznika imale su i svoje posebne praznike koje su slavile u znak sećanja na kakav značajan događaj iz istorije zajednice ili grada.

Posle drugog svetskog rata uveden je još jedan spomen-dan za sve Jevreje širom sveta. To je *Jom hašoa vehag'vura* (Dan stradanja i junaštva). On se obeležava kao znak sećanja na žrtve nacizma.

Na izložbi o prazničnim običajima jugoslovenskih Jevreja biće prikazani sledeći praznici:

<i>Šabat</i>	subota, dan odmora
<i>Roš hodeš</i>	novi mesec
<i>Roš hašana</i>	Nova godina mesec <i>tišri</i>
<i>Jom kipur</i>	Dan pomirenja mesec <i>tišri</i>
<i>Sukot</i>	Praznik senica mesec <i>tišri</i>

<i>Hanuka</i>	Praznik osvećenja hrama mesec <i>kislev</i>
<i>Hamiša asar bišvat</i>	Praznik drveća mesec <i>ševat</i>
<i>Purim</i>	Praznik oslobođenja iz vavilonskog ropstva mesec <i>adar</i>
<i>Pesah</i>	Praznik oslobođenja iz egipatskog ropstva mesec <i>nisan</i>
<i>Lag baomer</i>	Praznik učenika mesec <i>ijar</i>
<i>Šavuot</i>	Praznik Tore mesec <i>sivan</i>
<i>Tiša beav</i>	Dan sećanja na razorenje hrama mesec <i>av</i>

U literaturi na srpskohrvatskom jeziku koja je korišćena za ovu temu, posebnu pažnju zaslužuju tri knjige: Simon Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda* (Beograd, 1962), *Biblija* (»Stvarnost«, Zagreb, 1968), Eugen Werber, *Talmud* (»Otokar Keršovani«, Rijeka, 1982). Jedina knjiga na srpskohrvatskom objavljena posle drugog svetskog rata u kojoj su opisani običaji za jevrejske praznike je knjiga grupe poljskih autora *Religiozni obredi, običaji i simboli* (»Radnička štampa«, Beograd, 1980). Što se tiče literature o običajima Jevreja u pojedinim gradovima Jugoslavije, korisni su almanasi koje je od 1954. do 1970. godine izdavao Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Veoma dobri tekstovi štampani su i u almanasima koje je od 1925. do 1930. godine izdavao Savez rabina Kraljevine SHS. Tekstovi koji su se bavili istorijom Jevreja u Jugoslaviji štampani su i u Jevrejskim narodnim kalendarima koji su izlazili u Beogradu i u Zagrebu od 1935. do 1941. godine. Pojedini rabini obrađivali su istoriju mesta u kome su živeli i radili pa su tako nastale npr. knjige rabina Ignjata Šlanga *Istorija Jevreja u Beogradu* (iz 1926. godine), rabina prof. dr Gavre Švarca *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka* (Zagreb, 1939), sarajevskog rabina dr Morica Levija *Sefardi u Bosni* (Sarajevo, 1911). U Zagrebu je 1938. godine dr Šalom Frajberger objavio svoj prevod jevrejskog molitvenika na hrvatski, dopunjen objašnjenjima raznih pojmova. Sve ove knjige, i brojne spomenice raznih sinagoga, opština i kulturnih ili humanitarnih društava, sadrže obilje istorijskih podataka i daju zanimljivu sliku života Jevreja u Jugoslaviji, ali veoma malo podataka o jevrejskim praznicima.

Etnološkim temama bavili su se uglavnom Sefardi ušćuvavajući svoje kulturno nasleđe. Po brojnim jevrejskim listovima i novinama koji su izlazili u Sarajevu ostale su zabeležene mnoge romanse i prigodne pesme, a sakupljali su i beležili sefardske nadimke, porodična imena ili romanse. U tim novinama objavljivani su i tekstovi o raznim sefardskim praznovericama i običajima. Bilo je čak i tekstova u kojima se propagirala ideja da se u Sarajevu otvori jevrejski muzej. U listu »Jevrejski glas« objavljen je spisak predmeta koje bi ljudi trebalo da sakupljaju po kućama za budući muzej. To su uglavnom sve bili ritualni predmeti namenjeni jevrejskim praznicima. Na žalost, u toku drugog svetskog rata većina tih predmeta je uništena.

Posle rata nastavljeno je sa objavljivanjem sefardskog nasleđa. Savez jevrejskih opština Jugoslavije objavio je *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja iz Bosne i Hercegovine* (Beograd, 1976) i knjigu *Žamile Kolonomos Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije* (Beograd, 1978). Znatn doprinos proučavanju ove teme dala je Krinka Vidaković-Petrov svojom doktorskom disertacijom (odbranjenom u Zagrebu 1981) *Usmeno predanje i pisana reč Sefarda u Jugoslaviji*. Običajima jugoslovenskih Jevreja bavili su se i Dušan Drljača, koji je na XI savetovanju etnologa Jugoslavije u Zenici 1970. podneo referat »Neka zapažanja o životu i običajima sarajevskih Jevreja«, a dve studentkinje Filozofskog fakulteta obradile su kao diplomatske radove teme vezane za Jevreje: Milodarka Keković, *Jevreji i jevrejski praznici*, Ksenija Đuričić-Vičentić, *Etnogenetski procesi i karakteristike Jevreja u Srbiji*.

Najzad, mnogi Jevreji objavljuju svoja sećanja na život i običaje iz svojih srednija u časopisima *Jevrejski pregled* i u *Biltenu Jevrejske opštine Beograd*, a u *Jevrejskom kalendaru*, koji izdaje Savez jevrejskih opština Jugoslavije, od 1975. godine objavljuju se objašnjenja pojmova i termina vezanih za jevrejsku istoriju i religiju. Među ovim objašnjenjima, brojna su ona koja se odnose na praznike. Jevrejski kalendar uređuje uglavnom rabin Jugoslavije Cadik Danon.

Pored ove literature, po brojnim arhivima u Jugoslaviji ima dosta neobjavljene građe koja se odnosi na istoriju

Jevreja u Jugoslaviji. Postoje veoma interesantna dokumenta koja se odnose na jevrejske praznike i na toleranciju ili netoleranciju sredine prema Jevrejima. Tako se prema dokumentima iz Zemunskog magistrata (dokument br. FL III br. 3) koji se čuvaju u Arhivu Beograda može videti da je Galicijskim Jevrejima u Zemunu 1788. godine dopušteno da praznuju subotu i praznike; 1819. godine utvrđen je spisak praznika koje Jevreji mogu da praznuju (inv. br. 2095—804), a iz 1824. godine postoji dokument (inv. br. R 242—442) iz koga se vidi da Jevrejima nije bilo dopušteno da praznuju *Purim* za vreme pravoslavnog posta. Takođe među dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Srbije postoji obimna neobjavljena građa o Jevrejima Srbije. Od dokumenata koji se odnose direktno na praznike, zanimljivi su sledeći: 1853. godine Jevreji su oslobođeni polaganja zakletve subotom i drugim praznicima (Državni savet, ar: No 207-1853); 1867. godine »Skup crkveno-školske jevrejske opštine« obratio se ministru prosvete i crkvenih dela s molbom da učenici budu subotom i praznicima oslobođeni pisanja »perom i kredom« (Arhiv Ministarstva prosvete F VIII h).

Iz neobjavljenih dokumenata Jevrejske opštine Zagreb, veoma je zanimljiv onaj iz koga se vidi da je zagrebačkim Jevrejima sinagoga bila premala za praznike *Roš hašana* i *Jom kipur* i da su za te praznike iznajmljivali salu Glazbenog zavoda Hrvatske.

Posebnu grupu dokumenata čine ona koja se odnose na optužbe protiv Jevreja zbog »ritualnog umorstva«. Najstarija takva dokumenta su iz Dubrovačkog arhiva iz 1502, a poslednji put takva optužba izneta je u Bačkom Petrovom Selu 1928. godine (prema tekstu iz lista »Židov« od 28. 9. 1928. »Aveti u Bačkom Petrovom Selu«).

Od literature na stranim jezicima najviše su korišćene *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem, 1971), *Jüdisches Lexikon* (Berlin, 1930) i Hayyim Schauss, *Guide to Jewish Holy Days* (Schocken, New York, 1962).

U postojećoj domaćoj literaturi nema dovoljno podataka o toku obreda, o simboličnoj funkciji predmeta koji se upotrebljavaju tokom obreda i nizu drugih aspekata

prazničnih običaja kod jugoslovenskih Jevreja. Stoga smo ocenili da je upitnik najpogodniji oblik za masovnije prikupljanje potrebnih podataka. S razlogom smo pretpostavili da nam najviše podataka o prazničnim običajima mogu pružiti najstariji pripadnici jevrejske zajednice i uopšte oni koji o tim podacima mogu da progovore na osnovu sećanja ili na osnovu vlastite prakse.

Smatrajući da je najprikladniji način takozvana poštanska anketa, upitnik smo štampali u *Jevrejskom pregledu* za novembar-decembar 1984. godine. Popunjeni upitnik vratilo nam je 139 poznavalaca prazničnih običaja. Oni su se time na svojevrsan način uključili u autore dokumentarnih izvora za ovu izložbu. Na anketu je, inače, odgovorilo 70 muškaraca i 69 žena. Prosečna starost anketiranih je 73 godine. Najstariji anketirani rođen je 1892, a najmlađi 1943. godine. Odgovore smo dobili iz 38 gradova Jugoslavije. Na anketu su odgovorili 53 Sefarda, 81 Aškenaz i 5 Jevreja iz mešovitih brakova.

Ideju za pripremanje ove izložbe dala je prof. dr Vidosava Nedomački. Pomoć u ostvarenju izložbe pružili su: Eugen Verber, judaista, dr Lavoslav Kadelburg, predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Luci Petrović, sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Cadik Danon, rabin Jugoslavije, Nina Seferović, etnolog. Veliku pomoć pružili su kazivači — brojni članovi jevrejskih opština, kao i svi oni koji su se odazvali molbi i popunili upitnik o prazničnim običajima. Posebno zahvaljujemo članicama ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije koje su sakupile podatke o ishrani jugoslovenskih Jevreja, kao i drugaricama Ženi Lebel iz Tel Aviva i Miri Kovač iz Novog Sada, koje su pomogle u anketiranju.

KALENDAR

Jevrejski kalendar je luno-solarni. Godina se izračunava u odnosu na kretanje Zemlje oko Sunca, a meseci se računaju prema kretanju Meseca oko Zemlje. Budući da 12 lunarnih meseci ne mogu da se uklope tačno u jednu solarnu godinu, rabini koji su se oko IV veka naše ere bavili problemima kalendara došli su do rešenja sa prestupnim godinama i ubacivanjem još jednog meseca. Tako obična godina ima 353, 354 ili 355 dana. Prestupna godina ima jedan mesec više i ima 383, 384 ili 385 dana. Prestupne godine izračunavaju se unapred za ciklus od 19 (lunarni ciklus) ili za ciklus od 28 godina (solarni ciklus). U ciklusu od 19 godina prestupna godina je svaka treća, šesta, osma, jedanaesta, četrnaesta, sedamnaesta i devetnaesta. Do usklađivanja lunarne i solarne godine došlo je iz potrebe da se određeni praznici poklope sa godišnjim dobima.

Meseci jevrejske godine su:

<i>Nisan</i> (mart-april)	30 dana
<i>Ijar</i> (april-maj)	29 „
<i>Sivan</i> (maj-jun)	30 „
<i>Tamuz</i> (jun-jul)	29 „
<i>Av</i> (jul-avgust)	30 „
<i>Elul</i> (avgust-septembar)	29 „
<i>Tišri</i> (septembar-oktobar)	30 „
<i>Hešvan</i> (oktobar-novembar)	29 ili 30 dana
<i>Kislev</i> (novembar-decembar)	30 ili 29 dana
<i>Tevet</i> (decembar-januar)	29 dana
<i>Ševat</i> (januar-februar)	30 „
<i>Adar</i> (februar-mart)	29 „

Kad je prestupna godina, dodaje se još jedan mesec i on se zove *drugi adar* (*veadar*) ili *adar šeni* i u tom slučaju *adar* ima 30 dana, a *veadar* ima 29 dana.

Dani u sedmici, sem subote, nemaju nazive jer se ni u Bibliji ne pominju nazivi, već se označavaju rednim brojem:

<i>jom</i> (dan)	<i>rišon</i> (prvi)	—	nedelja
<i>jom</i>	<i>šeni</i> (drugi)	—	ponedeljak
<i>jom</i>	<i>šliši</i> (treći)	—	utorak
<i>jom</i>	<i>revii</i> (četvrti)	—	sreda
<i>jom</i>	<i>hamiši</i> (peti)	—	četvrtak
<i>jom</i>	<i>šiši</i> (šesti)	—	petak

Sedmi dan subota ima biblijski naziv — *Šabat*.

Prema jevrejskom kalendaru, dan počinje od zalaska Sunca i traje 24 sata.

Jugoslovenski Jevreji koristili su kalendare štampane u Nemačkoj, Austriji, Mađarskoj, Italiji, Grčkoj i Jugoslaviji. Najstariji nama poznati jevrejski kalendari štampani na srpskohrvatskom za jugoslovenske Jevreje, objavljeni su u *almanasima* Saveza rabina Kraljevine SHS, koji su izlazili u Vrscu od 1925. do 1930. godine. Od 1935. do 1941. godine u Beogradu i Zagrebu izlazio je *Jevrejski narodni kalendar*. U Sarajevu je humanitarno društvo »Ezrat Jetomim« izdavalo džepni jevrejski kalendar.

Prema podacima prikupljenim iz upitnika o praznovanju jevrejskih praznika u Jugoslaviji, izgleda da je u većini jevrejskih kuća postojao nekakav kalendar — *luah*. Ponegde su takve kalendare nabavljale i jevrejske opštine za svoje članove. Većina kalendara bila je štampana. U nekim kućama čuvale su se i dragocene retkosti: u Doboju je do rata čuvan stari kalendar donet iz Španije (verovatno u rukopisu), ukoričen u crveni pliš sa zlatnim uglovima (podatak dobijen iz upitnika). U jednoj sarajevskoj porodici čuvao se do rata kalendar na latinu, pisan rukom na pergamentu.

Od drugog svetskog rata Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdaje svake godine kalendar sa naznakama vremena paljenja subotnjih sveća za celu Jugoslaviju,

vremena pojave *molada* (mlađak, mlad mesec) i vremenom kada pada *tekufa* (ravnodnevnica, kratkodnevnica i dugodnevnica, odnosno trenutak kada Sunce seče jedan od Povratnika). Zabeleženi su i svi praznici, spomen-dani i pomeni za dane odvođenja žrtava u drugom svetskom ratu. Ovaj kalendar koristi se i za objašnjenja osnovnih pojmova iz jevrejske tradicije i religije pa je od 1975. godine postao jedinstven manji priručnik u ovoj oblasti.

PRAZNICI

Roš hodeš

Termin *Roš hodeš* znači doslovno glava meseca i to je naziv za praznik kojim se obeležava početak novog meseca. Praznovanje Meseca veoma je stari običaj. On se ne javlja samo kod Jevreja već je svojstven nomadskim narodima. Izlazak mladog Meseca bio je jedan od načina za merenje vremena i zato je imao veoma važnu ulogu u ljudskom životu.

U starim izvorima kao što je Tora, ovaj praznik ravnopravan je sa *Šabatom*, čak i važniji, što znači da je rad bio potpuno zabranjen. No, po povratku iz vavilonskog ropstva 539. godine pre n.e. gubi na važnosti pa zabrana rada važi samo za žene. Kao i za mnoge druge običaje i za ovaj je vezana jedna legenda: kada je pravljeno zlatno tele (posle izlaska iz Egipta) žene su odbile da daju svoje zlatne naušnice, pa zato kao nagradu imaju praznik svakog meseca.

U kući odnosno porodici *Roš hodeš* obeležava se tako što se odlažu poslovi koji se ne moraju uraditi toga dana, a u sinagogi se najavljuje posebnom službom. Postoji i običaj posvećenja novog meseca *Kiduš halevana*. To je obred koji se izvodi na otvorenom prostoru, noću, kada se pojavi mladać. U tom trenutku čitaju se molitve kojima se blagosilja pojava Meseca. Ovaj običaj bio je više raširen kod Jevreja koji su živeli u zemljama Istočne Evrope. Predstavljen je i na slikama koje su radili slikari iz ovih zemalja.

U mesecima koji imaju trideset dana *Roš hodeš* se praznuje jedan dan, u onim pak koji imaju 29 dana taj 29. dan je *Roš hodeš*, a prvi dan sledećeg meseca praznuje se kao drugi dan praznika.

Kod jugoslovenskih Jevreja *Roš hodeš* obeležavao se molitvom u kući a otac ili deda je u dvorištu kuće čitao *Kiduš halevana*. Ženama je bilo zabranjeno pranje veša. Postojao je i običaj da se na *Roš hodeš* prikupljaju pare za siromašne. U mestima u kojima se zadržao običaj posvećenja meseca to je obavljano u dvorištu sinagoge, a u Bitolju je obavljano i na ulici. Ljudi rođeni posle 1920. godine ne sećaju se ovog običaja i tvrde da nije postojao u njihovom mestu, premda stariji to potvrđuju. Izgleda da se ovaj običaj u Beogradu i Zagrebu rano izgubio jer ga se anketirani ne sećaju, dok se u Sarajevu zadržao do drugog svetskog rata. Od anketiranih, ovog običaja sećaju se Jevreji iz Subotice, nekih manjih mesta u Vojvodini, kao i iz Prištine, Bitolja, Banja Luke, Bihaća, Splita i Zemuna.

Što se tiče praznoverica, uglavnom se verovalo da će novi mesec doneti sreću i blagostanje. Među Aškenazima postojao je običaj da se u momentu kada se prvi put ugleda mlađak zvecka u džepu sitnim novcem. Verovalo se da treba držati u ruci neki srebrni predmet ili se prema Mesecu mahalo novčanikom. Postojalo je i verovanje da »ko napravi *Birkat ha Hodeš* (blagoslov novog meseca) neće umreti toga meseca«.

Među Sefardima postojalo je verovanje da u trenutku kada se ugleda nov Mesec treba u ruci držati novac da bi bio bogat mesec, kao i da će se ispuniti neka želja kada se ugleda nov Mesec. Mosko Atijas iz Banja Luke sećao se izreke »*Ken apunta a la Luna li kresi la baruga*« (ko ukaže prstom na Mesec — dobiće bradavice po ruci). Jedan od anketiranih Bitoljčana seća se da je »u određeni sat objavljivana zabrana pića vode, jer se tada pojavljivao mlaz otrovane vode«. Ova praznoverica nije vezana za *Roš hodeš* već za trenutak *tekufa*.

Šabat

Šabat je jedan od najstarijih i najsvetijih jevrejskih praznika. Pominje se u Tori kao sedmi dan (Post., 2:3) i kao dan odmora (Izl., 16:13-29). Sedmog dana posle stvaranja sveta Bog se odmarao pa Šabat treba da se slavi kao spomen na taj događaj, a slavi se i kao spomen na vreme kada su Jevreji bili roblje u Egiptu (Pnz., 5:15).

Sandu Liberman, Blagosiljanje subotnjih sveća, lavrani tus

U pripremama za *Šabat* glavnu ulogu ima žena, domaćica, koja čisti i sprema kuću da bude što svečanija za petak uveče. U bogatijim kućama, čisti se srebrnina, menja veš, iznosi najlepše posuđe. Do petka po podne sva hrana mora da bude pripremljena, jer se na *Šabat* ne sme kuvati.¹ Mesi se subotnji hleb *hala* i tom prilikom odvoji se malo parče testa i baci u peć uz tihu molitvu kao znak sećanja na vreme kada se sveštenicima davao prilog u hlebu (u vreme

Besamim, posuda za mirise, Austro-Ugarska, XIX vek

postojanja drugog Jerusalimskog hrama). *Hala* ima izgled pletenice. Jevreji u Nemačkoj nazvali su subotnji hleb *barhes*² i taj naziv usvojili su skoro svi Jevreji aškenaskog porekla i iz Evrope preneli ga u Ameriku. Sefardi nisu imali ustaljeni naziv za subotnji hleb, a Sefardi u Jugoslaviji pravili su male okrugle hlepčiče i nazivali ih *pitikas*. Od ostalih jela koja su se uobičajila među evropskim Jevrejima i koja su se jela petkom uveče bili su riba, supa s knedlama, varivo od šargarepe i živina.

¹ U talmudskom traktatu *Šabat* raspravlja se o zabrani rada subotom. Zabranjeno je 39 vrsta poslova i oni se nazivaju *Avot melahot*. Između ostalih tu spadaju: poljoprivredni radovi, pripremanje jela, izrada obuće i odeće, građevinski radovi, prenošenje stvari, pisanje. . . Kako su se talmudski tekstovi proširivali i komplikovali pojavile su se i nove zabrane, *Toladot*, koje su bile vezane za prethodne i zabranjivale još više poslova. O svim ovim komplikovanim zašoranama i sledećim talmudskim traktatima kojima se nešto želelo pojasniti, pisao je Eugen Werber u predgovoru svojim prevodima iz Talmuda («Otokar Keršovani», Rijeka, 1982, str. 49—52).

² Pretpostavlja se da je do upotrebe termina *Barhes* došlo otud što su žene u Nemačkoj u srednjem veku pripremale sličan hleb za svoju boginju Bertu pa su i jevrejske žene upotrebile sličan naziv za svoj hleb. Nemački Jevreji su za subotnji hleb upotrebljavali i termin *tačer*, koji se dovodi u vezu s francuskim *tarte* (kolač). Pored subotnjeg hleba koji je bio obavezan, nemački Jevreji su za *Šabat* pripremali u srednjem veku i male kolače zvane *paštete*.

Kakva će se hrana pripremati zavisilo je i od područja gde se živelo. Sefardi koji su uglavnom živeli na Mediteranu, imali su mnogo lakšu hranu, s više povrća i bilja, tipičnu za oblast u kojoj su se nalazili.

Za ručak u subotu evropski Jevreji pripremali su *šolet*,³ jelo koje je postalo jedno od obeležja Jevreja. Osnova šoleta je kuvani pasulj s mesom, govedim ili guščijim. Postojale su razne varijante ovog jela: u njega se dodavao ječam, geršla, krompir ili jaja u ljusci koja su se kuvala zajedno s pasuljem.

Šabat počinje u petak uveče kada se pojave prve zvezde na nebu, i to je *Erev šabat*, a završava se sledeće večeri kada je *Mocae šabat* — izlazak *Šabata*.

U porodici koja se pridržavala svih pravila o praznovanju, to je izgledalo ovako: Otac porodice je na večernjoj službi u sinagogi. Za to vreme majka postavlja sto za večeru. Iznosi se najlepše posuđe, sto je prekriven lepim stolnjakom, na kome može biti izvezen i neki hebrejski tekst ili predmet vezan za *Šabat* (hleb ili svećnjak). Na sto se stavljaju dva hleba ispred mesta na kome će sedeti domaćin. U mnogim porodicama postojala je posebna činija za subotnji hleb. Ona je obično ukrašena prigodnim tekstom ili slikom. Za hleb su jevrejske žene vezle posebne pokrivke. Pored hleba na stolu se nalazila i čaša za vino i dve sveće⁴ u odvojenim svećnjacima. Pre nego što padne mrak i nastupi *Šabat*, domaćica, svečano obučena i pokrivene glave, upali sveće, pokrije oči rukama i izgovori blagoslov.⁵ U kućama u kojima nema žena sveće može da upali i muškarac. Ovom obredu prisustvuju i deca, koja su za *Šabat* okupana, doterana i svečano obučena.

³ Poreklo te reči *šolet* (čolent) možda dolazi od francuske reči *chaud* — toplo (ranije *chald*). Utvrđeno je da ovo jelo potiče iz mesta Rhinevald u kome je u srednjem veku živelo dosta Jevreja.

⁴ Domaćica za *Šabat* obično pali po dve sveće, mada je ponegde bio običaj da se za svako dete doda još po jedna sveća. Pored ovih svećnjaka u jevrejskim kućama postojale su i lampe: one su visile s tavanice i imale su 6 do 8 krakova u kojima je bilo ulje a na njemu plutali žišci. Ovakve lampe prikazane su na mnogim srednjovekovnim minijaturama (pa i u Sarajevskoj Hagadi), a zadržale su se u upotrebi do početka XX veka.

⁵ U srednjem veku vodene su velike diskusije oko toga da li žena treba prvo da upali sveće ili treba prvo da kaže blagoslov. Ako prvo kaže blagoslov, znači da je *Šabat* već nastupio pa ne sme da pali sveće. Ako prvo upali sveće nema potrebe za blagoslovom jer je zadatak već ispunjen. Rešenje je nađeno tako da žene prvo pale sveće a zatim govore blagoslov pokrivši oči rukama ili zaklonivši rukama sjaj sveća (kako se ovaj ritual pokazuje na mnogim umetničkim slikama iz XIX veka: najpoznatija među njima je „Blagosiljanje sveća“ Isidora Kaufmana).

Po dolasku iz sinagoge domaćin pozdravlja ukućane rečima »Šabat šalom« (šalom — mir). Aškenazi pozdravljaju sa »Git šabes«. Zatim zajedno s ukućanima peva *Šalom alejhem* (mir s vama) a onda domaćici odaje priznanje govoreći stihove o »vrsnoj ženi« iz knjige Mudrih izreka (31:10-31).

Pošto ukućani posedaju za sto, a među njima je često i gost, jer je običaj da se stranac koji nema gde da provede *Erev Šabat* pozove na večeru, domaćin čita *kiduš*, molitvu kojom se blagosilja subota. Ova molitva izgovara se nad čašom vina. Posle domaćina svako od ukućana popije po gutljaj vina, a zatim domaćin obavlja obredno pranje ruku. Pošto izgovori blagoslov za vreme pranja ruku, domaćin seče hleb izgovarajući blagoslov nad hlebom *hamoci*. Hleb se obavezno umače u so.

Potom počinje obed, u kome svi uživaju, on protiče u veseloj atmosferi i uz pevanje *Zemirot* (subotnje himne). Za večerom se često pričaju i prigodne šale, o zgodama i nezgodama vezanim za *Šabat*.

U subotu ujutro ponovo se govori *kiduš*. U toku dana, budući da je zabranjen svaki rad, vreme se provodi u sinagogi i u proučavanju Tore, Talmuda i drugih knjiga, ili u šetnjama i posetama prijateljima.

Kraj *Šabata* obeležava se posebnom molitvom *havdala* i obredom kojim se *Šabat* razdvaja od običnog dana. Kada na nebu ugleda tri zvezde, domaćica zna da je *Šabat* na izmaku i da može da upali sveću uz blagoslov za dobru i srećnu sedmicu. U to vreme domaćin se vraća iz sinagoge i opet je cela porodica na okupu.

Za ovaj ritual obično se upotrebljava velika upletena sveća, koju drži dete, i to podigavši je što više može. Otac uzima čašu vina, prosipa malo po stolu, uz recitovanje odlomaka iz psalama i uz blagoslov za dobru sedmicu. Drugi blagoslov vrši se nad mirisom koji se širi iz male posude *Besamim*,⁶ u kojoj su mirišljavi začini. Verovalo

⁶ Kutijica za mlomirise zove se i *hadas*, jer je postojao običaj da se za razne obrede pa i za ovaj upotrebljava mirta, koja se na hebrejskom zove *hadas*. Ove kuticije obično su pravljene od srebra ili nekog drugog metala. Oblik im je bio različit, ali najčešće su izrađivane u obliku tornjića sa nogarima. Na vrhu tornjića obično je zastavica, a na sredini mala vrata, da bi se u kutiju mogla staviti neka mirišljava stvar. Pored kula i tornjeva ove kutijice mogle su imati i oblik malih lokomotiva, graničica s cvećem ili nekog voća. U XX veku pravljene su takve kutijice od maslinovog drveta.

se da mirisi razdvajaju *Šabat* od običnog dana. Treći blagoslov izgovara se nad svetlošću sveća. Tom prilikom nad plamenom sveće posmatraju se nokti. Pošto su izgovoreni blagoslovi, muškarci popiju po gutljaj vina, a onda se u vinu pokapanom po stolu gasi sveća. U nekim kućama je bio običaj da se s tim vinom malo namažu oči.⁷ Zatim se pevaju himne *zemirot* koje govore o odlasku *Šabata*. Po isteku *Šabata* atmosfera u kući i porodici ostaje svečana. Među Jevrejima pak Srednje Evrope, sve do XX veka postojale su brojne praznoverice vezane za noć posle *Šabata*.

Sinagogaalni deo praznovanja subote uglavnom je u znaku Tore. Sama Tora podeljena je na odeljke *sidra*, kojih ima koliko i sedmica u godini. Svaka *sidra* ima naziv prema prvoj reči kojom počinje tekst, a svaka subota ima naziv prema *sidri* koja se te subote čita. Ukoliko neki praznik pada na *Šabat*, čita se onaj deo Tore koji se odnosi na taj praznik. Neke subote dobile su nazive prema praznicima koji slede iza te subote.

U današnje vreme, kada se ljudi više ne pridržavaju strogo svih pravila o zabrani rada i kretanja, ovaj dan obeležava se raznim koncertima, predavanjima, sastancima ili posetama prijateljima.

O tome kako se slavio *Šabat* kod jugoslovenskih Jevreja podataka ima u memoarskim tekstovima koji se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, u jugoslovenskoj jevrejskoj predratnoj i posleratnoj štampi, u retkim književnim delima s ovom tematikom, a jedan od glavnih izvora podataka je anketa o prazničnim običajima.

U sećanjima Isaka Siona⁸ na život Jevreja u Štipu kaže se: »Najvećim delom subotom Jevreji nisu radili. Jevrejske

⁷ Za *havdala* vezane su mnoge praznoverice. Jedna od osnovnih je da miris koji se upotrebljava u obredu treba da nadomesti dodatnu dušu koju Jevreji dobijaju za vreme *Šabata* a koja ih po isteku *Šabata* napušta. u Istočnoj Evropi, pod uticajem kabalista, obred *havdala* i vreme nakon njega bili su puni mistike. Verovalo se da su tada demoni moćniji i da u noći posle *Šabata* lutaju, a da se izgubljene duše vraćaju u pakao. Zato se u toku obreda *havdala* čaša vina puni do vrha i pušta da malo vina kaplje iz nje jer se na taj način potkupljuju demoni. Zenama je bilo zabranjeno da piju vino za vreme obreda jer se verovalo da će im izrasti brada.

⁸ Isak Sion, »Jevreji Štipa u miru i ratu«, tekst pročitani na sastanku Koordinacionog odbora za rad ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Skoplje, 19—20. oktobra 1985. godine.

radnje i trgovine su, po pravilu, subotom bile zatvorene. Radile su samo one koje su po prirodi posla bile obavezne da rade, na primer, trgovina koja se bavila prodajom novina i časopisa, velikoprodaja duvana, cigareta, soli i još neke. Ostale su radile samo izuzetno, ako su imale da obave neki sasvim određeni neodložni posao. Radili su i jevrejski radnici zaposleni kod zanatlija i trgovaca Makedonaca.

Tog dana se na ulicama u jevrejskoj mahali osećala veća živost i prava praznična atmosfera. Doručak i ručak za subotu su domaćice obično pripremale petkom, tako da se i u kućama subotom osećalo praznično raspoloženje. Za subotnji doručak je većinom obavezan bio *pastel*. Jevrejske kafanice su obično tog dana bile pune, pila se kafa, igrale karte ili turska »tabla« zvana »šešbeš«. Oko ovih igrača se skupljalo dosta kibicera. Uzgred su se tu naširoko komentarisali aktuelni događaji od lokalnih i poslovnih pa sve dalje.

Veliki broj Jevreja, sem mlađih, pridržavao se starog običaja da subotom ne pale vatru, pa su mnoge kuće imale po nekog poznanika inoverca, koji su petkom uveče dolazili da ugase svetlo, a subotom ujutro da upale vatru na mangalu, furuni ili peći. Na primer, kod mog dede Isaka je to dugo obavljao neki njegov poznanik Jašar-aga. Inače *šamaš*⁹ je svakog petka uveče u tačno određeno vreme obilazio jevrejsku mahalalu i sa sredine svakog zajedničkog dvorišta — *kortiža* skretao pažnju da počinje subota i glasno izvikivao: '*Asindjendo ke ja es tarde!*', tj. 'Palite svetla jer je kasno!'

Iz teksta Mare Petrović¹⁰ »Sećanja na moju porodicu Jakova Buhora Kalderona« donosimo odlomak koji se odnosi na subotu u Skoplju: »Subote su se praznovale po svim našim običajima i ritualima. Još četvrtkom bi počelo spremanje za subotu. Morali smo ceo stan da istresemo, očistimo i sredimo. Pasulj i jaja smo već četvrtkom kuvali, a petkom se mešilo i kuvalo za dva dana. Pasulj je bio za petak uveče, kao i riba, a bez *pastiliku* i jaja nije se moglo ni zamisliti praznovanje *erev šabata*. Posle večere bilo je

⁹ Šamaš — pomoćni službenik u sinagogi ili opštini.

¹⁰ Mara Petrović, »Sećanja na moju porodicu Jakova Buhora Kalderona«, rad pročitán na sastanku Koordinacionog odbora za rad ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Skoplje, 19—20. oktobra 1985.

raznih kolača, pečenih oraha, badema i semenki. Svi smo se utrkiivali ko će više i brže semenki da očisti i pojede. Kada se tata vraćao iz *kala* svi smo morali biti oko stola, svečano obučeni. Sto je uvek bio svečano opremljen, a na sred stola na poslužavniku bio je domaći hleb pokriven specijalnom vezenom pokrivkom . . .«

Jevrejske porodice koje su osobito držale do običaja i one imućnije, imale su posebne posude za *Šabat*. Negde su postojali i porcelanski tanjiri za hleb s natpisom, a bilo ih je i drvenih. Pored ovih posebno ukrašenih tanjira za subotnji hleb, upotrebljavane su i bakarne tacne, pletene korpe, a u nekim porodicama hleb se stavljao na čist salvet ili »šustiklu«. U većini porodica postojao je pokrivač za hleb. Negde su za to korišćene obične salvete, a u nekim kućama su one bile izvezene (izveze se blagoslov ili pletenica, kako je izgledao subotnji hleb ili subotnje sveće). Bilo je i izuzetno bogatih prekrivača za hleb, napravljenih od crvenog somota izvezenog zlatnim koncem, ili od brokata ili svile.

Subotnji svećnjaci u aškenaskim kućama su obično bili srebrni mada je bilo i mnogo jednostavnijih, mesinganih ili drvenih. Obično je postojao par svećnjaka, dva svećnjaka za po jednu sveću.

Kod Sefarda je postojao običaj da se pali i kandilo — *kandil de Šabat* (staklena posuda sa vodom i uljem po kome pluta sedam žižaka).¹¹ U nekim kućama je kandilo stajalo na stolu, ali u većini kuća visilo je na lancu.

Čaše za vino za *kiduš* bile su obično srebrne, bogato ukrašene i sa natpisima na hebrejskom. Bilo je i jednostavnijih čaša, kristalnih, staklenih — od bojenog stakla, a bilo je i sasvim jednostavnih staklenih čaša.

Vino koje se upotrebljavalo tokom ovog obreda moralo je da bude *kašer* (pripremljeno po ritualnim pravilima). Jugoslovenski Jevreji su takvo vino nabavljali na razne načine. U većini slučajeva kupovano je u jevrejskim »špecerajskim« radnjama, ako se radilo o tako velikom

¹¹ Na srednjovekovnim minijaturama, posebno onima iz Španije, mogu se videti, umesto sedmokrakih svetiljki, staklene posude koje vise sa tavanice. Na slici »Seder veče« u Sarajevskoj Hagadi predstavljena su oba tipa svetiljki.

mestu da je postojala posebna jevrejska prodavnica. Sarajevski Jevreji su, na primer, *kašer* vino kupovali kod firme »Cindorf i Papo«. U manjim mestima vino su pravili i prodavali oni Jevreji koji su imali veće vinograde.

U Bitolju se vino kupovalo kod Aharona Albohera, Jehude Teste i Avrahama Nisana, u Zemunu kod Špindla, u Subotici su *kašer* vino pravili Jene Gutman i Jakov Berger. U Splitu je porodica Morpurgo imala fabriku likera pa je u toj fabrici izrađivano i *kašer* vino, a u mnogim manjim mestima Jevreji koji su držali gostionice pravili su i vino. U Bosni su mnogi pravili sami vino u okviru svog domaćinstva, i to je više bila dužnost majke nego oca. Pored običnog vina koje se u jesen pravilo od grožđa, zimi je pravljeno vino od suvog grožđa »pasikas«. U malim mestima gde nije moglo da se nabavi *kašer* vino, nije izgovaran blagoslov nad vinom već samo nad hlebom. I u porodicama gde nije bilo muškaraca nije izgovaran blagoslov nad vinom već samo nad hlebom.

Subotnji hleb *barhes* pravljen je u obliku duguljaste ili okrugle pletenice, koja se u nekim kućama posipala makom. Praznični hleb razlikovao se od subotnjeg po tome što je za praznike pravljen veća pletenica ili je praznični hleb bio okrugao ili se pak posipao makom a inače ne. Pod praznicima se podrazumevaju *Roš hašana* i *Jom kipur*, jer su za ostale praznike pripremana druga posebna peciva. Za praznike *Roš hašana* i *Simhat Tora* hleb se pravio sa suvim grožđem. Postoji li zanimljiv podatak iz Bačke Palanke da se tamo za praznike pravio veliki duguljasti hleb sa utisnutim prstima na četiri kraja a odozgo je bio posut makom.¹²

Sefardi su svoj subotnji hleb nazivali *pitikas*, a poneko i *hala*. Bio je kružnog oblika i mali. Često se petkom, ili već u četvrtak, hleb pripremao za celu narednu nedelju. Za *Erev Šabat* obično je svako imao svoju »pitiku«, svoj hlepčić. Za praznike Sefardi su pravili malo finiji hleb sa dodatkom ulja i zvali su ga *pan finu* ili *roskas*, a bio je duguljastog oblika ili savijen kao deblji đevrek. U nekim kućama takav hleb nazivan je i *roska fina*.

---

¹² Uputnik br. 83.

I kod Sefarda i kod Aškenaza postojao je običaj da se hleb zamesi kod kuće a da se peče u pekari.

U veoma pobožnim porodicama svi muškarci odlazili su u sinagogu, a ponegde i svi ukućani. U mnogim porodicama odlazio je samo otac ili deda, a ponegde su bake održavale tradiciju i one su odlazile petkom u sinagogu. Deca su odlazila obavezno zbog veronauke. U sefardskim porodicama ukućani su se na *Erev Šabat* pozdravljali sa *Šabat Šalom* ili na ladinu *Buen Šabat* i *todo bueno*, ili *Buen Šabat*. Na to se odgovaralo *Šabat Šalom Mevorah*. Aškenazi su govorili na jidišu *Git Šabes* ili »*Git Jontev*.

Petkom uveče najčešće se jela riba, koja je smatrana simbolom plodnosti. Pored ribe pripremana su i jela od gušćijeg mesa, a jela su se i sva druga mesa izuzev svinjskog, pripremljena na razne načine i uz razne sosove, od paradajza, rena, kapra ili višanja. Od gušćijeg mesa pravilo se tradicionalno aškenadsko jelo *helzel* (punjeni gušćiji vrat), a spremeni su i gušćiji čvarci ili gušćija džigerica. Od slatkiša često su se jeli kompoti od krušaka, jabuka, šljiva ili dunja.

Kod Sefarda je takođe riba bila često pripremana za petak uveče, a u nekim porodicama jela se i hladna riblja čorba *kaldu di peši*. Posle ribe najčešće jelo bilo je *pastel* (pita koja se sastoji od dve kore debljeg testa, a puni se mesom, sirom ili drugim nadevom). Potom, često je pripreman pasulj, u raznim oblicima: kao *šolet*, kao prebranac ili kao gusto kuvan pasulj s mesom. Sefardi su pasulj zvali na ladinu *fižon*, *fižonis*, a u Makedoniji i *fižon di noći di šabat*. Među sefardskim jelima veoma su bile popularne razne pite *burikitas*, *sungatu* (pita s prazilukom), razna testa, kao *kalsonis* (flekice), *alitrejes* (domaći makaroni), i razna jela s mesom: *pašas di porus* (faširane šnicle s mesom i prazilukom), *disfeču* (paprikaš), *mirindana* (đuveč). Od slatkih jela često se pravila *tišpišti* (pita s medom) i *mansanas asadas* (pečene jabuke).

U subotu u podne za ručak kod Aškenaza se obično jeo *šolet*. Pored toga tradicionalna jela bila su i *ričet* (pasulj s geršlom), pihtije od živinske sitneži, *šolet jaja* (jaja kuvana dugo u lukovini), *gefilte fiš* (punjena riba), a pripremala se i živina na razne načine.

Sefardi nisu imali tako ustaljen jelovnik kao Aškenazi. Oni su subotom jeli opet razne pite, ribu i živinu. Da bismo ilustrovali koliko je sefardska kuhinja bila bogata izuzetno ukusnim i maštovitim specijalitetima, navešćemo dva jela: riba s kuvanim majonezom *aeristada* kome su dodati orasi i bademi, ili tradicionalno sefardsko jelo za subotnji ručak *hamin*. Reč *hamin* na hebrejskom znači toplo pa se njome označavalo jelo koje ostaje toplo do subote u podne. Danas se u Izraelu pod rečju *hamin* podrazumeva *šolet*, koji je postao opšteprihvaćeno tradicionalno jelo. Međutim, pre drugog svetskog rata Sefardi u Makedoniji su pod rečju *hamin* podrazumevali jelo od jagnećeg mesa koje je bilo pečeno zajedno sa prethodno obarenom pšenicom. Obično se nosilo u pekaru i tamo peklo.

Budući da se *Šabat* kao jedan od glavnih jevrejskih praznika obeležavao pre svega bogatom trpezom, jevrejske domaćice su mnogo pažnje poklanjale upravo kuvanju. O tome svedoče brojni jevrejski kuvari, a svaka domaćica je imala i po neku svesku svojih recepata.¹³

Da bi hrana koja se pripremala u petak bila topla i u subotu kada se nije smela paliti vatra, postojale su naročite peći za podgrevanje hrane. Bile su obično male, taman toliko velike da u njih stane lonac sa *šoletom* ili nekim drugim jelom. Kod aškenaskih porodica obično je neko od inoveraca dolazio subotom da upali vatru, i to je obično radila posluga ili komšije. O postojanju peći za podgrevanje subotnjeg ručka ima podataka iz raznih mesta u Vojvodini i Slavoniji. Obično su bile zidane i ložile su se još u petak, spolja. U nekim mestima, posebno onima u kojima su živeli ortodokсни Jevreji, hrana se podgrevala u pekari. Postojao

¹³ Od aškenaskih kuvarskih priručnika, u Jevrejskom istorijskom muzeju čuva se jedan štampan u Budimpešti pre drugog svetskog rata (nema godine) koji je priredila subotička Jevrejka Rosenfeld Martonne. Zanimljiv je i kuvar štampan u Presburgu 1900. godine, u kome se u rubrici kolači pojavljuje »Beogradski hleb«, zapravo kolač s bademom.

Sefardski kuvari su mnogo redi pa se tako u našem muzeju čuvaju samo dva, oba štampana u Parizu 1984. godine. Oba kuvara zasnovana su na jelima koja su upotrebljavali Jevreji Severne Afrike i Turske. Knjige su dobro opremljene, dati su nazivi jela na »Judeo-espagnole« i na francuskom, kao i uputstva gde se šiz može nabaviti od namirnica. Kuvar koji je priredila Esther Benbassa, pod nazivom *Cuisine Jideo-espagnole*, upotpunjen je kraćim spisikom literature, te raznim objašnjenjima i ilustrovan fotografijama iz zbirke Alberta Kahna, pa su između ostalog tu i jedna fotografija iz Sarajeva iz 1912. i dve fotografije iz Bitolja iz 1913. godine.

Mana ovih kuvara je u tome da je za sva jela dat samo po jedan naziv. Iako su postojale razne varijante naziva za sefardska jela. Tako se od jela koja su za subotu pripremali Jugoslovenski Sefardi malo koja mogu naći u ovim knjigama. Posebno je začuđujuće da u njima nema subotnjeg hleba, *pitikas*, što je osnovno i prvo jelo u svakom jevrejskom kuvaru.

je i poseban talmudski propis koji je dozvoljavao nošenje i kretanje subotom pod određenim uslovima. Zahvaljujući tome hrana se mogla doneti kući iz pekare.

Kod Sefarda dosta porodica imalo je peć za podgrevanje hrane, odnosno peć u kojoj je hrana ostajala topla. Te peći zvali su *furnjaja di baru*, *furnjala*. Evo kako tu peć opisuje jedna Sefardkinja iz Sarajeva: »*Furnjaja* to je od zemlje zidana duga peć, gore tim i ringle, a ložilo se drvima i ugljem rano ujutro u petak i držalo toplo do nedelje. Sva jela, dobro poklopljena, *pastel*, *burukitas*, supe itd. uvek su grejana.«¹⁴ Jedan Sarajlija ovako je opisuje: »*Furnjajitja* (u prevodu pećnica), izrađena od stare šerpe ili latora, oblepljena ilovačom, s rupicama bočno radi promaje.«¹⁵ Podatak iz Banja Luke: »Zvala se *furnjaja di baru*, mala okrugla pećnica formirana od gline, postavljena na okrugli lavor u kome je izgarao drveni ugalj.«¹⁶ Iz Žepča: »To je bio kao čup od gline jer je držao toplinu, zvao se *njinja*.«¹⁷

I kod Sefarda je često neko od inoveraca dolazio da upali vatru. Dok se kod Aškenaza za takvog čoveka koristio jidiš izraz *Šabes goj* (šabes-subota, goj-nejevrejin), Sefardi su upotrebljavali izraz *fatija*, i to je obično bila neka komšinica.

Obred *havdala* kojim se završavao *Šabat* Aškenazi su zvali *Avdole*, *Havdala* ili *Havdole*, a Sefardi su upotrebljavali i izraz *Avdala*. Jedan Bitoljčanin seća se izraza *akumpanjar el šabat* (ispraćenje Šabata) i tvrdi da se to izvodilo kraj reke Dragor.¹⁸ Kod Sefarda su se uglavnom upotrebljavale obične sveće, ponegde dve sveće ili svećnjak sa dve sveće, negde sveće debele kao šaka ili upletene sveće. Kod Aškenaza su upotrebljavane upletene sveće sa tri boje — crvena, plava i bela. U nekim mestima te sveće pravljene su u opštini, a negde ih je delila *Hevra Kadiša* (sveto društvo).

Što se tiče kutija za minise za obred *havdala*, Aškenazi su ih zvali *Biksl* (jidiš izraz, znači — kutija) ili *Besomen biksl*.

¹⁴ Upitnik br. 27.

¹⁵ Upitnik br. 10.

¹⁶ Upitnik br. 36.

¹⁷ Upitnik br. 96.

¹⁸ Upitnik br. 46.

Od začina koji mirišu uglavnom se upotrebljavao karanfilić. Kod Sefarda se ta kutijica zvala *Besamim*, *Burmutim* ili *il kuti para la avdala*. I kod Sefarda je bilo lepih srebrnih kutijica kao i kod Aškenaza ali su upotrebljavane i veoma skromne, drvene, mesingane i obične limene kutije u kojima stoji kafa. Pored karanfilića i kafe kao miris za ovaj obred korišćeni su cimet, limun i drugi začini.

Od subotnjih običaja pomenućemo da su se često subotom muškarci skupljali po kućama radi proučavanja Talmuda ili da bi čuli nekog učenog čoveka. Jevrejska omladinska društva, u periodu između dva rata inače veoma aktivna, obično su sastanke održavala subotom pre podne. Postojao je i običaj *Las vižitas*, išlo se u posete ili su se žene sastajale na kafu. Iz predratne jevrejske štampe u Jugoslaviji vidi se da su subotom često održavana predavanja, razna posela, priredbe. U Sarajevu je jevrejski hor »Lira« subotom učestvovao u službi u sinagogi, a u sarajevskim novinama »Jevrejski život« izlazile su kratke priče »*Para noče de šabat*« na ladinu, poučnog karaktera. U Zagrebu je 1919. godine štampana Atijasova knjiga *Šabatski sastanci*. Najlepše stranice napisao je o *Šabatu* Hajim Davičo u svojoj zbirci pripovedaka *Sa Jalie*, objavljenoj u Beogradu 1886. godine.

VELIKI PRAZNICI

Jevrejska Nova godina počinje u jesen u mesecu *tišri*, koji je sedmi mesec po redu. U ovom mesecu slave se tri praznika. Prvog i drugog dana meseca *tišri* slavi se *Roš hašana* — Nova godina. Desetog dana je *Jom kipur* — Dan pomirenja, a petnaestog *tišrija* počinje praznik *Sukot* — praznik senica ili koliba, koji se slavi devet dana. Iako su tako blizu vremenski, ovi praznici se razlikuju po karakteru. *Sukot* je jedan od tri hodočasna praznika koji su bili vezani za poljoprivredne radove. Praznici *Roš hašana* i *Jom kipur* su takozvani veliki praznici i po karakteru su verski. No kada se temeljnije razmotri razvoj ova dva praznika, pa čak i sva tri, može se zaključiti da su u antička vremena svi oni imali sličnu funkciju zaokružavanja godišnjeg ciklusa radova i obavljanja obreda kojima se želi dobra naredna godina. Tako je došlo do toga da *Roš hašana* i *Jom kipur*, praznici kojima se pripisuje »čisto teološki karakter«, u kućnim običajima i obredima budu obeleženi čisto paganskim radnjama: otresanjem greha (*tašlih*) i prenošenjem greha i zla na druga živa bića (*kapara*). I u prazniku *Sukot*, vidljivi su tragovi paganskih običaja: udaranja vrbovim granama o zemlju u toku obreda.

Dovršavanjem Talmuda, karakter ovih praznika izmenjen je i dato im je novo značenje. U Talmudu je zapisano da se na dan *Roš hašana* na nebu otvaraju tri knjige: knjiga pravednika, knjiga grešnika i knjiga kolebljivaca. Pravednici se odmah upisuju u knjigu života, a grešnici u knjigu smrti. Odluka o kolebljivcima donosi se na *Jom kipur*. Ako se pokaju biće upisani u knjigu života, a ako ne, biće osuđeni na smrt. Dani između praznika *Roš hašana* i *Jom kipur*

nazivaju se »deset dana pokore« (*aseret jeme tešuva*) ili »strašni dani« (*jamim noraim*). Početak i kraj ovog suđenja označava se duvanjem u *šofar* (rog), pa je zato *šofar* glavni simbol praznika *Roš hašana*. I duvanje u *šofar* može se smatrati ritualnom radnjom kojom se želi odagnati zlo. U toku službe u sinagogi, u *šofar* se duva i do sto puta, i to nije dužnost samo predmolitelja već to može da čini svako ko je za to sposoban. O tome kako se u *šofar* duva, kako izgleda, od kojih životinja se može uzeti rog za *šofar*, kada i gde se upotrebljava, piše u talmudskom traktatu *Roš hašana*.

Roš hašana

Praznik koji se slavi prvog i drugog *tišrija* pominje se u Tori prvi put u knjizi Levita (23-23):

»Sedmoga mjeseca, prvoga dana u mjesecu, neka vam je potpun odmor, proglašen glasom trube, sveti zbor.«

Kasnije se pominje u Knjizi Brojeva (29-1):

»U sedmome mjesecu, na prvi dan mjeseca, imajte sveti saziv. Nikakva težačkog posla nemojte raditi. Neka vam to bude Dan sazivanja.«

Sledeći pomen ovog praznika je u Knjizi Nehemijinoj; tu se u osmoj glavi opisuje veliko svetkovanje na dan prvog *tišrija*. Toga dana je učenjak Ezra, koji se vratio iz vavilonskog ropstva, narodu čitao i tumačio Toru. U tom podužem opisu ne pominje se ni praznik koji pada 10. *tišrija*, *Jom kipur*, ni praznik *Sukot* koji počinje petnaestog *tišrija*.

Kako je došlo do toga da prvi *tišri* počne da se slavi kao početak godine nije sasvim jasno, ali u vreme posle rušenja drugog Hrama, kada nastaju važna dela talmudske literature, pojam *Roš hašana* kao početak nove godine već postoji.

Roš hašana se nije razvila u kućni praznik već je ostala više vezana za sinagogu. U sinagogi se čitaju razne molitve,

sa kojima se započinje mesec dana pre praznika. Mesec *elul* koji prethodi *tišriju*, sav je u znaku priprema za predstojeće praznike. U sefardskim opštinama celog meseca *elula* čita se psalm 27, recituju se *selihot*, pokajničke molitve i duva se u *šofar*. Ove molitve počinju pre zore, pa je bio običaj da *šamaš* ide od kuće do kuće i budi ljude da idu na *selihot*. U aškenaskim opštinama *selihot* se mole od poslednje nedelje pred *Roš hašana*. Ako praznik pada u ponedeljak ili utorak onda se počinje nedelju dana ranije. U mnogim opštinama je običaj da se ove molitve čitaju sve do *Jom kipura*.

Mesec *elul* je priprema za duhovno stanje u kome će religiozni Jevreji biti na *Roš hašana* i na *Jom kipur* kao i u vreme deset dana pokore između ova dva praznika. Za vreme ovih dana smatralo se obavezom čoveka da razmišlja o svojim delima, da se pokaje zbog svojih greha i da se izmiri sa svima kojima se zamerio. Zato je mesec *elul* priprema za ono što čovek treba da učini na Velike praznike.

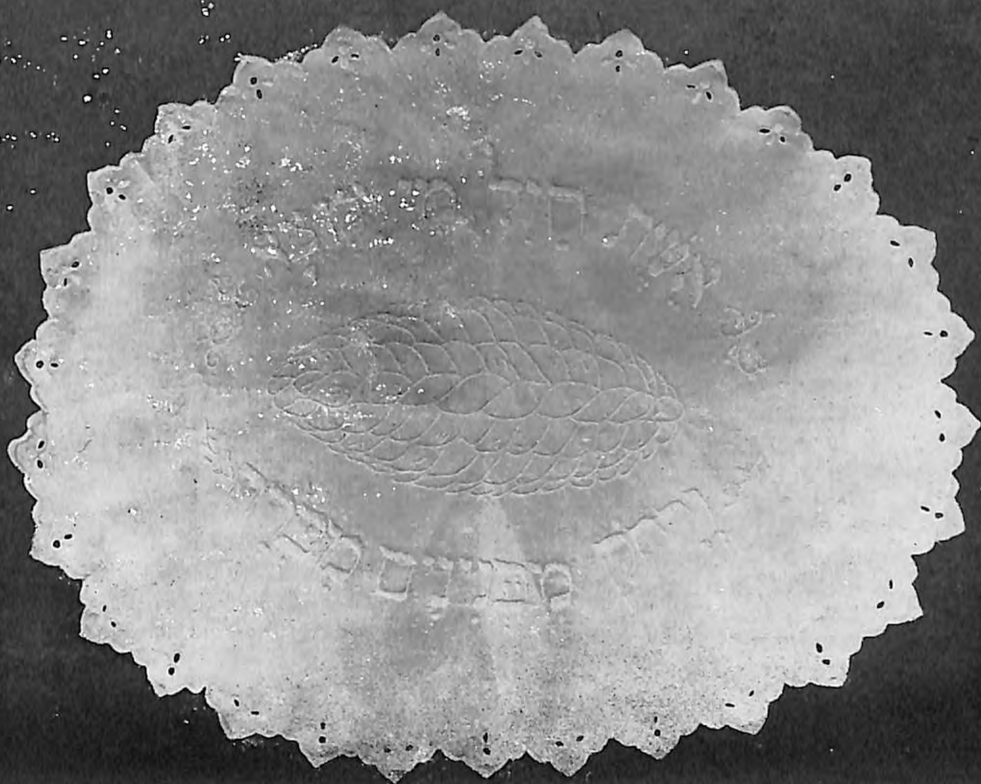
Od kućnih običaja koji obeležavaju praznik *Roš hašana* ostali su oni koji su vezani za obrok na Novu godinu. Taj obrok obavezno treba da sadrži nešto slatko da bi cela godina bila slatka, a izbegava se kiselo. Običaj je bio da se za taj praznik hleb (*barhes*) umače u med, slatko ili šećer. Pored posude sa slatkim ili medom na stolu je obično i neko voće, koje tada zri i nije se do tada jelo. Obično su to jabuka, nar ili grožđe. Među Jevrejima Srednje Evrope popularno jelo za ovaj obrok bilo je *cimes*. To su isitnjene šargarepe, kruške i kupus, pomešane s medom ili šećerom.

Dan pre Nove godine uglavnom se provodio u molitvama u sinagogi, a veoma pobožni Jevreji su tog dana odlazili i u ritualno kupatilo *mikva*.

Sam dan Nove godine ispunjen je molitvama, među kojima je najlepša i najznačajnija *Unetane tokef*. U ovoj molitvi govori se o sudu koji se vodi na dan *Roš hašana* i na *Jom kipur*. U trenutku kada se čita ova molitva većina ljudi i žena u sinagogi plače i uzdiše.

Pored ovog, u toku službe u sinagogi posebno je uzbudljiv trenutak duvanja u *šofar*.

Drugog dana Nove godine, posle večernje službe obavlja se *tašlih*, obred oslobađanja od greha.

Pokrivač za praznični hleb, kat. br. 38

Jom kipur

Jom kipur (dan pomirenja) je i dan pokajanja, praštanja, dan bez zlih misli i dan potpune posvećenosti Bogu. Ovaj praznik obeležava se strogim postom, bez uzimanja hrane i vode u toku 24 sata. On predstavlja simbolično »mučenje duše« pa se i druga lišavanja vezuju za taj dan, kao što je svakolika apstinencija, a i zabrana nošenja kožne obuće. U opštinama Istočne Evrope dugo se zadržao običaj simboličnog bičevanja. Postoji i obaveza oblačenja nečeg belog za taj praznik.

Poreklo praznika je nejasno i slojevito. Karakter i smisao praznika menjali su se kroz vekove kao što su se menjali i životni i istorijski uslovi u kojima su Jevreji živeli, kao što su se menjale i njihove duhovne potrebe. Većina jevrejskih praznika je posle razorenja Jerusalimskog hrama dobila novi karakter i novo tumačenje. Praznik *Jom kipur* dobio je ne samo novo tumačenje već se u potpunosti izmenio: od izrazito paganskog obreda očišćenja od grehova, postao je praznik najintimnijih individualnih moralnih preispitivanja.

Kod mnogih naroda početak godine, odnosno smenu godišnjih doba prate razne vrste očišćenja od greha. Bez obzira na to da li je označavao početak godine ili ne, ovaj praznik postojao je kao dan očišćenja od grehova koji se slavio desetog dana meseca *tišri* u vreme postojanja drugog Hrama. Kao takvog pominju ga i Flavije i Filon Aleksandrijski. Opis obreda za *Jom kipur* koji se obavljao u Jerusalimskom hramu veoma je dug. Prvosveštenik se pripremao sedam dana, a sam obred počinjao je u zoru i trajao skoro ceo dan. Tokom obreda prvosveštenik se nekoliko puta prao i presvlačio, jer je odelo u kome je obavljao dužnosti na *Šabat*, *Roš hodeš* i druge praznike bilo ukrašeno zlatom i veoma svečano. Kako je Bog propisao da se u »Svetinju nad svetinjama« može ući samo u skromnoj lanenoj odeći, sveštenik se svaki put pred ulazak presvlačio.

U toku obreda prvosveštenik je nekoliko puta ispovedao grehe: za sebe i za svoju porodicu, sa rukama položenim na glavu jednogodišnjeg junca koji je kasnije bio zaklan kao žrtva Bogu.

Drugi put je ispovedao grehe svoje i svojih sveštenika učinjenih prema svetilištu, sa rukama položenim na glavu jarca koji je kasnije takođe bio zaklan kao žrtva Boga.

Treći put je prvosveštenik ispovedao grehe celog naroda s rukama na glavi jarca koji je tako natovaren gresima naroda bio namenjen Azazelu i poslat u pustinju (Azazel je verovatno simbol zlih sila). Ovaj obred na srpskohrvatskom jeziku potpunije je opisan u *Jevrejskom kalendaru za 5742. godinu* (1981—1982), izdanje Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, str. 46-51. U originalu je opisan u talmudskom traktatu *Joma*.

Sa razaranjem drugog Hrama nestalo je funkcije vrhovnog sveštenika, a i ovaj obred više nije imao gde da se vrši. Tako je služba za *Jom kipur* dobila simboličnu funkciju. Jevreji su se na dan *Jom kipura* okupljali u sinagogama, a i danas se u njima čitaju molitve koje su se čitale u hramu, čita se opis obreda i ponavljaju molitve koje je govorio vrhovni sveštenik.

Povodom ovog praznika nisu se tokom vremena razvili skoro nikakvi običaji, jer se vreme provodilo u sinagogi u molitvama i u očekivanju da se oproste gresi.

Kako je ovo bio Dan pomirenja, uoči praznika i na sam praznik ljudi su se rukovali, mirili i molili jedni druge za oproštaj ako su učinili nešto nažao jedni drugima.

Služba u sinagogama obiluje pesmama (*pijutim*) kojima se moli oproštaj za grehe. Među tim pesmama je već pomenuta *Unatane Tokef*, koja se peva i na *Roš hašana*. Napoznatija pesma koja se peva na *Jom kipur* je *Kol nidre* (Svi zaveti). Ovom pesmom se zaveti i obaveze poništavaju pa zato ona u mnogim jevrejskim zajednicama dugo nije bila usvojena. Pojavila se u Vaviloniji u IX veku, a melodija u Srednjoj Evropi u XV veku. Pred drugi svetski rat mnogi Jevreji odlazili su u sinagogu na *Jom kipur* samo zato da bi čuli ovu lepu melodiju. Zbog sadržaja ove pesme Jevreje su tokom vekova napadali drugi narodi da se ne drže zadatih reči. Međutim, učenjaci su objašnjavali da se ova pesma odnosi samo na zavete koje čovek zadaje sam sebi.

U pokretu reformisanog Jevrejstva u Zapadnoj Evropi i Americi, ova pesma izbačena je iz službe i umesto nje pevaju se psalmi.

I molitve koje se čitaju na *Jom kipur* imaju umetničku formu i sadržaj. Posebno su poznate molitve »*Ašamnu*« (Grešili smo) i »*Al hat šehatanu*« (Zbog greha koji smo pred tobom počinili). Ove molitve su u obliku ispovesti (*viduj*) i prevedene su na hrvatskosrpski u molitveniku dr Gavre Švarca, izdatom u Zagrebu 1902. godine.

Od kućnih običaja najčešće je obilaženje grobova u vreme »deset dana pokore« i pred *Jom kipur*. U kućama su se palile velike debele sveće koje je trebalo da gore 24 sata. Jedna se palila za žive a druga za mrtve i ova se obično palila u sinagogi. Pre odlaska u sinagogu očevi bi blagoslovili decu, a ako ne, ona bi bila blagoslovljena u sinagogi za vreme službe.

Ostatak pradavnih praznoverica bio je običaj *kapara*, prenošenje greha na živinu. Dan pre *Jom kipura* vršio se ovaj obred tako što bi se iznad glave žena vrtela tri puta bela kokoška a iznad glave muškaraca beli petao i pri tom izgovarane određene molitve. Ovaj stari običaj potekao je još u Vavilonu i, pored mnogih diskusija i protivljenja raznih rabina, ostao je u upotrebi do danas.

Kod jugoslovenskih Jevreja Veliki praznici proslavljali su se veoma svečano.

Najstariji podatak koji govori o ovim praznovanjima na tlu Jugoslavije, nalazimo u rezponzama poznatog solunskog rabina Šmuela de Medine. Njemu su se obratili beogradski jevrejski trgovci 1582. godine zbog spora sa beogradskim rabinom Avramom Gaskonom. Ovaj račin je svojim sugrađanima zabranio da odlaze na jesenji sajam u Strugi, jer je padao u vreme Velikih praznika, pa bi po mišljenju beogradskog rabina, svojim odlaskom na sajam trgovci skrnavili praznik. Rabin Medina rešio je spor u korist trgovaca jer su oni živeli od zarade na tom sajmu.¹⁹

¹⁹ Ignjat Slang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926, str. 20.

Splitski Jevreji štampali su u Veneciji 1764. godine knjigu Seder Avodat Jom Hakipurim (Red službe za Jom kipur). Ovaj opis službe za *Jom kipur* u jerusalimskom Hramu, sastavio je sarajevski rabin David Pardo. U podnaslovu knjige kaže se da se to čita za vreme *Musaf* molitve na *Jom kipur* »prema običaju u svetoj opštini Split«.

Iz Jevrejske opštine u Splitu, ostao je još jedan molitvenik »*Za strašne dane*«. Štampan je takođe u Veneciji, 1792. godine. U ovoj knjizi ukoričeno je i nekoliko molitvi pisanih rukom, kao i *T'hina* (Molitva za milost) prema običaju grada Splita. Ovu molitvu sastavio je rabin David Pardo a štampana je u Veneciji 1800. godine.

U Jevrejskom muzeju u Beogradu čuva se i jedna knjiga s propisima za ponašanje u toku meseca *elula* i za vreme »strašnih dana«. Štampana je 1763. godine ali se ne vidi gde. Na njoj se 1819. godine potpisao Rafaele Guiseppe Leon Levi Mondolfo iz Raguze (Dubrovnika).

Način praznovanja Velikih praznika nije se mnogo izmenio ni u kasnijim godinama. Stariji Jevreji se i danas sećaju vremena kada su sa očevima ili dedama odlazili rano ujutru na *selihot*. U jednom upitniku o prazničnim običajima zabeleženo je sećanje koje se odnosi na Bihać 1910—1920. godine: »Općinski *samas* je moga oca budio svaki dan na »silahot« i to mesec prije *Jom kipura*. Tako je isto budio i druge Jevreje, još je bio mrak, tako da stignu moliti u hramu još dok nije svanulo. Otac je uvijek išao a braća koji puta. Zadnja noć je bila ona što se pravila *kapara*.«²⁰

Iz teksta »Sećanje na moju porodicu Jakova Buhora Kalderona«, Mare Petrović iz Skoplja, na strani 4 kaže se:

»Nezaboravne su bile pripreme za *Roš hašana*. Danima se mesilo i kuvalo jer bi posle službe u *kalu* cela porodica dolazila da roditeljima čestita Novu godinu. Dok je trajala služba mi deca smo se skupljali oko *kala* — dečaci su imali privilegiju jer su imali odvojene prostore i mogli su da prate službu, a mi devojčice smo se igrale napolju. Tako je bilo i za *Kipur*. Roditelji su po ceo dan bili u *kalu*, a mi smo se u dvorištu igrali sa orasima, loptom ili smo

²⁰ Upitnik br. 26.

skakali preko konopca, bez nadzora. Pred večere, posle šofara išli smo svi skupa pored obale Vardara da se otresemo svih grehova. Za mene je to bio poseban događaj jer se čekalo do pojave prve zvezde.«

Ing. Isak Papo u radu *Sećanja na tri decenije života naše porodice (1915—1945)*²¹ piše: »Za Erev Roš hašana, prije večere, iza kiduša servirano je nekoliko vrsta slatka od voća (od tikve, od jabuka) kao i nekoliko vrsta variva (od špinata i dr.), tako da bi se mogle izreći *barahot »Bore peri aec«* i *»Bore peri adama«*, dakle da se blagoslove plodovi sa drveta i sa zemlje.

Za Kipur je redovno nabavljen jedan pijetao i bar jedna kokoš, za *kapara*. Dan prije Erev Kipur obavljala se ceremonija *kapara*, to je neka vrsta pridonošenja žrtve, jer su pijetao i kokoš sutradan odneseni *šohetu* Rafi Kavasonu.

Sam obred *kapara* obavljao je otac vrteći pijetla iznad glave nas muških govoreći: »Ze temunathem, ze kaparathem, ze atagnegol . . .«, a kokošku je vrtio iznad glava majke i sestara uz riječi: »Zot temunathen, zot kaparthen, zot atarngolet . . .«

U dvorištu hrama smo prije Kipura prisustvovali oslobođanju od grijehova, tj. *ičar lus pikadus* pored bunara (koji je vjerovatno za tu svrhu i iskopan prilikom građenja hrama).

Cijeli dan su roditelji, s malim prekidom u podne, proveli u hramu. Nama najmlađima su kod kuće davali nešto malo da prezalogajimo, s time da će tek navečer biti servirano kompletno jelo.

Čim je bila otpevana *Neila* u hramu, majka bi krenula kući, ne čekajući *arvit*.

Mi djeca smo pravili šalu pjevajući »*El nora alila, ja skapimus la bila*« (belaj tj. muka zbog posta).«

²¹ Upitnik br. 46.

NA ROŠ HAŠANU

*U hram ću poći na Roš hašanu,
da svome molim se Bogu,
da smiren primim duševnu hranu,
dok smijem i dok još to mogu.*

*Al' hoću da čujem glas hazana
u malom sefardskom hramu,
onog »stambuli« pjevača »mekama«
što dira u dušu samu.*

*Slušati neću grešnoga »tija«
nit vapaj njegovih suza,
već nazalni glas što tiho izvija
romansu iz Andaluzi.*

Hire

29. 9. 1940.

•*Omanut*«, mjesečnik jevrejske kulture, septembar, 1940.

Čestitanja za Novu godinu bila su usmena i pismena. Od pisanih čestitki veoma malo se sačuvalo do danas. Čestitalo se na raznim jezicima. U krajevima u kojima su živeli Aškenazi korišćeno je nekoliko formula: *Lešono tauvo tikosevu* ili *Lešono tajvo tikosevi*, a dobre želje za sve praznike pozelele su se izrazom *Gut jontev*. Novogodišnja čestitka na nemačkom glasila je *Beten sie sich alles gute aus* ili kraće *Alles gute*. Na mađarskom želja je glasila *Minden jot az ujesztendoben*. Sefardi su upotrebljavali izraze na latinu *anjus mučus* ili *buon moed* ili *anjada buena*. U pobožnijim porodicama upražnjavane su formule na hebrejskom *tizku lešanim rabot* (da doživite puno godina) ili *tiske vetihje vetaarih jamim* (da zaslužiš da dugo živiš).

U Vršcu je od 1925. godine izlazio *Jevrejski almanah Saveza rabina Kraljevine SHS*. U prvom broju ovog almanaha, iza kalendara nalazio se tekst pod nazivom *Obredi za hram i dom*. Sastavio ga je nadržabin dr Leopold Fischer iz Vršca. Kako je on opisao aškenaske običaje, posebnu napomenu o sefardskim običajima dao je vrhovni rabin dr Isak Alkalaj. U tom tekstu data su tačna uputstva za sve

blagoslove i molitve u toku praznika i kada se koji obred vrši. Dato je čak i uputstvo kojim rečima se čestita Nova godina ženi a kojim muškarcu. Rabin Alkalaj nabrojao je i jela koja Sefardi obično pripremaju za svečanu večeru povodom praznika *Roš hašana*.

(Kod Sefarda u Sarajevu, Zemunu i u drugim mestima bio je običaj da se prilikom blagoslova hleb umoči u so, a da se posle toga jede nešto slatko. Ovaj podatak dobijen je iz nekoliko upitnika o prazničnim običajima jugoslovenskih Jevreja i uzima se sa dozom rezerve. Možda je tu reč samo o nesigurnim sećanjima ispitanika).

Rabin Alkalaj kaže u navedenom tekstu u *Almanahu*: »Pri večeri je kod Sefarda običaj da se posle *hamoci* (Blagoslov nad hlebom) jede: a) slatko (od jabuka), b) praziluk, c) spanać, d) tikvice, e) urme (datule) i f) riblja glava i pre svakog od njih čita se naročiti blagoslov koji simbolično izražava dobre želje za nastupajuću godinu.«

U Makedoniji se hleb nije umakao u so; blagoslov se govorio nad slatkim. Sefardi iz Bitolja se sećaju: »Blagoslov na *dulse di kalabasa* (slatko od tikve), *dulse di mansana* (slatko od jabuka) i na *mangrana* (nar).«²² Jedna Bitoljčanka piše: »Pravilo se belo slatko obično od jabuka sa limunom. Jedan tanjir stajao je na sredini stola.«²³

Kod Aškenaza nije bio običaj da se jede slatko od jabuka ali se zato, često, pored hleba (*barhesa*) u med umakala i jabuka, a u Subotici je bio običaj da se i šargarepa umače u med.

Na Novu godinu se u mnogim jevrejskim porodicama pripremao svečani ručak. Zapravo, svečani obed je trebalo da bude večera. U porodicama koje nisu bile mnogo religiozne pripremao se ručak na sam dan *Roš hašana* i tada se obično uz ostala jela pripremala i glava ribe, jagnjeta ili pileta. Među tradicionalnijim jelima kod Sefarda za Novu godinu spremana su i *kaldu di gajina* (pileća supa), *gajina kum verduras* (pile s povrćem) i voće.²⁴ Pored toga

²² Upitnik br. 41.

²³ Upitnik br. 9.

²⁴ Upitnik br. 71.

pripremana su i tradicionalna sefardska jela, *pastel*, *mina* (pita), *sungatu* (flekice), supe, pečenja i kolači.

U aškenaskim porodicama se takođe svečano večeralo posle *kiduša* i blagoslova nad hlebom. *Barhes* je za tu priliku u mnogim porodicama pravljen sa grožđicama ili je posipan makom. I ručak, na sam dan praznika, bio je svečan — obavezno je pripremana glava jagnjeta ili ribe, supa i gušćije ili ćureće pečenje — u porodicama u kojima se to nije jelo prethodne večeri. Mnoge porodice držale su se običaja da se za ovaj obed ne jede salata niti bilo šta kiselo, kao i da se ne jedu orasi.

Tašlih (simbolično oslobađanje od greha) obično se izvodilo kraj tekuće vode. Bio je običaj da se simbolično istresu mrvice sa sebe, iz džepova i da se pri tom očita molitva vezana za taj obred. U mestima gde reka nije bila daleko išlo se na reku: u Novom Kneževcu na Tisu, u Vinkovcima na Bosut, u Novom Sadu na Dunav, a i u Zagrebu, Sarajevu, Osijeku išlo se na reke. U Brčkom se išlo na Savu, u Senti do Tise i bacale su se mrvice hleba. U mestima u kojima nije bilo u blizini reke, u dvorištu sinagoge kopao se bunar i tu se obavljao obred. Tako je na primer bilo u Subotici, a u Sarajevu nisu svi išli na Miljacku već je u nekim sinagogama postojao bunar i obred se tamo obavljao. U Banja Luci se u dvorištu hrama otvarala česma pa se obred obavljao nad tekućom vodom. U mestu Stup kod Sarajeva u kućnom dvorištu postojala je bačva s vodom i tu se obavljao obred. »U Amruševoj ulici u Zagrebu bila je jevrejska klaonica (za obredno klanje živine i stoke), u sredini je bio jedan bunar nad kojim se pravio *tašlih* i gde je dolazila većina zagrebačkih Jevreja.«²⁵ U nekim mestima bio je običaj da se obred obavi u sopstvenom dvorištu. To pominja i neki Jevreji iz Bitolja.

Iako je bilo dosta skupo, u većini jevrejskih porodica koje su upražnjavale obred *kapara* za svakog člana upotrebljavala se posebna kokoška za žensku čeljad i petao za mušku. Molitva za tu priliku je sledeća: »Ovo je moj otkup, moja odmena, moja žrtva. On će umreti a ja ću poći i nastaviti putem dobrog, dugog, mirnog života.« Ukoliko se u kući govorilo nemački, formula je bila *Mir zum Leben ihm zum*

²⁵ Upitnik br. 9.

Tod (meni za život njemu za smrt). Posle obreda živina se nosila *šohetu* (čovjeku koji vrši obredno klanje stoke). U mnogim mestima bio je običaj da se ta živina posle klanja pokloni siromašnim porodicama. Neki su davali ženi koja subotom dolazi da pali vatru, a jedna Jevrejka iz Sarajeva kazuje da je njena majka od te pileatine pripremala ručak i pozivala deset siromašnih Jevreja iz grada.²⁶ U mnogim porodicama bio je običaj da se pola živine ostavi da bi se pripremila supa koja se jede posle posta a pola se da siromašnim porodicama. U najsiromašnijim porodicama sva živina zadržavala se za ishranu. Kod Aškenaza se od živine obično pripremao ajmokac (umokac) kao uobičajeno jelo pre posta, a ostatak se ostavljao za svečanu večeru posle posta. U nekim porodicama se za obred *kapara* umesto živine koristio novac, koji se takođe vrteo nad glavom uz molitvu a kasnije poklanjao.

Obred *kapara* bio je vezan za *Jom kipur* jer je ceo praznik posvećen oslobađanju od greha i željama za bolju budućnost. Međutim, sam obred mogao se vršiti i u drugim prilikama kada je bilo potrebno osloboditi se zla. Jedna Jevrejka iz Bitolja navodi primer: »U našoj kući se često pravila *kapara* zbog bolesti majke pa je živina data određenim siromašnim porodicama.«²⁷ I u slučajevima da se razbije neka skupocena posuda, smatralo se da je to *kapara* i da se nesreća prenela na tu stvar.

Na sam dan praznika *Jom kipur*, koji su neki nazivali i »dugi dan« zbog posta, Jevreji su se svečano oblačili i odlazili u sinagogu. U mnogim opštinama bio je običaj da se obuče nešto belo, a pobožniji su se držali običaja da u sinagogu ne idu u kožnoj obući pa su išli u papučama. Jevreji Bitolja oblačili su bele patike a u nekim mestima i bele sokne. Veoma religiozni i ortodoksni Jevreji oblačili su *kitl*, beli ogrtač koji se nosi samo prilikom *Jom kipura* i *Pesaha*; u njemu se venčava i u njega se umota telo pokojnika prilikom sahranjivanja. Ovakav ogrtač se prihvatao posebnom kopčom; one su se pravile od srebra ili od nekog drugog materijala i mogle su biti umetnički obrađene. Posle drugog svetskog rata u Jugoslaviji nije ostao nijedan *kitl* niti neka od ovih kopči.

²⁶ Upitnik br. 41.

²⁷ Upitnik br. 141.

U mnogim porodicama su svi odlazili u sinagogu. Muškarci su ogrtali molitvene ogrtače *talit* ili *tales*, a žene svečano odevene sedele su na galerijama, u odvojenim delovima sinagoge. Deca su se obično igrala ispred sinagoge. Mnoga deca su za svoje roditelje nosila u ruci dunju u koju su bili zabodeni karanfilići, da bi osvežavajući miris koji se širio iz takve dunje pomogao da se lakše izdrži post. Ovi karanfilići obično su se zabadali tako da se od njih napravi neka figura, kao što je *Magen David* na primer.

U mestima u kojima nije bilo sinagoge ostajalo se kod kuće i postilo ili se išlo u sinagogu susednog mesta; »Nije bilo sinagoge u Gradačcu pa se na *Roš hišana* i *Jom kipur* služba vršila u našoj kući za sve Jevreje u mestu.«²⁸

Po povratku kući iz sinagoge post se završavao. Pošto je trajao 24 sata nije se odmah pristupilo večeri. U većini porodica prvo bi se popila bela kafa i pojeo kolač. Kod Sefarda to je bio patišpan (*biskutelo*) a kod Aškenaza kuglof. Neke porodice su post prekidale čašicom jakog alkoholnog pića (konjak ili rakija). U Makedoniji, Prištini i Beogradu post se prekidao slatkim i vodom ili sokom, limunadom. U Sarajevu se u nekim porodicama uzimalo malo hleba sa slatkim od jabuka i čašicom rakije, dok se u Zvorniku uzimalo malo svežeg hleba sa šljivama ili groždem. U pojedinim mestima pila se crna kafa ili se jeo tradicionalni sefardski kolač *tišpišti*. Pošto bi se pričekalo neko vreme posle bele kafe i kolača, kod Sefarda se najčešće jela pileća supa.

Aškenazi su čekali obično oko sat vremena nakon bele kafe i kuglofa i zatim se jela bogata večera.

Od posebnih običaja vezanih za *Jom kipur* navešćemo jedan iz Baje, vezan za simbolično bičevanje: »Pre *Jom kipura* išlo se u šumu i bralo se granje na kojem je bilo 11 listova. Grane su se vezivale i njima se udaralo po telu da bi se oslobodilo od greha. Ovakvi snopovi grana delili su se starcima koji nisu mogli da odu do reke da se tamo oslobode greha. Obično su se uzimale grane vrbe.«²⁹

²⁸ Upitnik br. 72.

²⁹ Upitnik br. 72.

Sukot

Sukot ili *Sikes*, kako ga nazivaju Aškenazi, praznik je senica — koliba, praznik šatora i praznik radosti. Slavi se osam ili devet dana, a počinje uoči petnaestog tišrija. Drugi nazivi za praznik *Sukot* su *Hag Haasif* (praznik berbe), *Zeman simhatenu* (vreme naše radosti), a u Bibliji se pominje samo kao *Hag* (praznik).

Sukot je jedan od najstarijih, ako ne i najstariji jevrejski praznik. Upravo zato su se u njegovom praznovanju zadržali mnogi običaji kojima se više ne zna ni poreklo ni starost ni tačno značenje.

Prva dva dana praznika *Sukot*, kao i osmi i deveti dan, su strogi praznici, a pet dana između su polupraznici. Poslednja tri dana praznika *Sukot* imaju svoje nazive proizašle iz običaja i obreda vezanih za te dane, pa se smatraju i za posebne praznike. Sedmi dan praznika *Sukot* naziva se *Hošana raba*, osmi dan naziva se *Šemini aceret*, a deveti *Simhat Tora*. U Izraelu se poslednja dva praznika slave istog dana, odnosno *Šemini aceret* i *Simhat Tora* slave se zajedno da bi praznik trajao osam dana.

Osnovni simbol *Sukota* su *Suka* (koliba — senica) i četiri biljke: *etrog* (citrus), *lulav* (palma), *hadas* (mirta) i *arava* (vrba), koje se zajedno na hebrejskom zovu *arbaa minim* (četiri vrste).

Pomenute biljke koriste se u toku molitvi i obreda u sinagogi, a posebnu ulogu imaju u poslednjim danima praznika, na *Hošana raba* i *Šemini aceret*.

Za vreme praznika *Sukot* sedam dana živi se u *Sukama* — kolibama koje se prave u dvorištu, na terasi ili krovu kuće. U njima se obavljaju obedi i molitve. — *Suka* i praznik *Sukot* simbolišu vreme koje su Jevreji, posle izlaska iz Egipta, proveli u pustinji stanujući pod šatorima.

U Bibliji se boravljanje u senicama pominje u knjizi Levitski zakonik (23:34—43) i u osmoj glavi Knjige Nehemijine (stihove 14—18). U Talmudu u traktatu *Suka* data su detaljna objašnjenja kako *Suka* treba da se gradi.

Ona je četvrtasta, ima ravan krov pokriven granjem kroz koje treba da se vide zvezde.

Međutim, kao i svi jevrejski praznici i ovaj je doživeo velike promene. Nekada je to bio praznik jesenjih razuzdanih slavlja u vreme berbe grožđa, kada su se obavljali paganski obredi kojima se obeležavao kraj jedne poljoprivredne sezone i vršili obredi uz molitve za kišu i uspešnu sledeću godinu, sa paljenjem vatri, prolivanjem vode, udaranjem o zemlju vrbovim granama. U molitvama koje se na ovaj praznik danas čitaju zadržali su se neki elementi koji podsećaju na to šta je on nekad bio. No *Sukot* je izgubio razdraganost, koja je više od dve hiljade godina bila njegovo glavno obeležje.

Sa izgradnjom Solomonovog hrama ustanovljeno je hodošačće u Jerusalimu na tri praznika: *Pesah*, *Šavuot* i *Sukot*. Hodočasnici su dolazili pešice, na kolima, brodovima, iz svih okolnih zemalja u kojima su živeli Jevreji, sa sobom su vukli stoku i plodove koje su želeli da prinesu kao žrtvu.

Praznik se svetkovao osam dana. Svakog dana su se prinosile žrtve i obavljali obredi koji su ovom prazniku davali posebno obeležje.

Prvog dana u Jerusalimskom hramu obavljao se obred *libacije*, prolivanja vode na žrtvenik, kao izraz želje za dobru kišnu sezonu. Drugi obred obavljan je noću, zato se i veruje da je to ostatak kulta vatre. Obred se zvao *Simhat Bet Hašoeva* (svečanost crpljenja vode), s tim što se u toku obreda voda nije upotrebljavala već su se palile ogromne svetiljke u hramu i izvodile igre bakljama. U toku ove ceremonije nosile su se u rukama palmove i vrbove grane.

Na praznik *Šemini aceret* hodočasnici su pre odlaska iz Jerusalima gledali na koju stranu sveta će vetar nositi dim sa žrtvenika Jerusalimskog hrama i prema tome su određivali kakva će biti godina.

Sedmi dan *Sukota*, *Hošana raba*, dobio je naziv po obredu koji se toga dana izvodio: hodočasnici su sa vrbovim granama u rukama obilazili oko oltara (žrtvenika u hramu)

i uzvikivali *Hošano* (O spasi). Taj praznik nije se mnogo izmenio do današnjih dana. Sedmog dana praznika *Sukot* obilazilo se sedam puta oko oltara u hramu sa *arbaa minim* u rukama, a danas se obilazi oko *bima* u sinagogi. Pošto se zvrši kruženje i odlože palmove grančice i *etrog*, udara se o zemlju vrbovim granjem.

Hošana raba je poslednji dan obaveze boravka u senicama; tog dana, po povratku iz sinagoge, najčešće je priređivana večera i time se sedmodnevni period praznovanja *Sukota* završavao.

Praznik *Šemini aceret* već svojim nazivom ukazuje na završetak praznovanja (Šemini znači osmi; aceret je reč koja se u Talmudu ponekad upotrebljava da označi kraj, mada znači i svečani zbor). I ovaj osmi dan se u sinagogi recituju molitve za kišu. Nikakvi posebni obredi nisu se tokom vekova razvili ni vezali za ovaj praznik.

Simhat Tora svečanost, Beograd, 1924. godine

Deveti dan praznika *Simhat Tora* (Radost Tore ili Praznik Tore) počeo je da se slavi tek od desetog veka naše ere. Toga dana završava se godišnji ciklus čitanja Tore u

sinagogi. (Prvi odeljak u novom čitanju Tore počinje da se čita u prvu subotu posle praznika *Simhat Tora*). Ova svečanost Tore obeležava se u sinagogi povorkama koje kruže oko sinagoge. Kruži se sedam puta kao na *Hošana raba*, ali ovog puta umesto *arbaa minim* nose se svici Tore. Druga razlika je u tome što je kruženje na *Hošana raba* veoma ozbiljan obred (u nekim opštinama ovaj dan čak ima izgled praznika *Jom kipur* i ljudi se oblače u belo), dok je kruženje na praznik *Simhat Tora* veoma veselo i obavlja se uz igru i pesmu. Ovo obilaženje naziva se *hakafot* (kruženje) i u ortodoksnim sinagogama obavlja se oko *kime*, a u ostalim se kruži oko klupa u sinagogi. Ovu veselu povorku još veselijom čine deca, koja idu iza muškaraca koji nose Tore. Žene sa galerija sinagoge pevaju i bacaju deo slatkiše.

Prilikom čitanja Tore subotom, a posebno na *Simhat Tora*, bio je običaj nadmetanja za čast *aliija*, pozivanja na Toru. Tim povodom se upražnjavalo davanje priloga u dobrotvorne svrhe.

Posebna čast kod čitanja Tore je biti *Hatan* (mladoženja). Na praznik *Simhat Tora* biraju se dva *Hatana* — mladoženje, jedan je *Hatan Tora*, onaj koji završava čitanje Tore, a drugi je *Hatan Berešit* (mladoženja početka), onaj koji započinje novi ciklus čitanja Tore. Za ove mladoženje se u sinagogama priređuju svečanosti, odnosno oni sami priređuju zakuske zavisno od svojih materijalnih mogućnosti. Obično se donese nešto u sinagogu čime se prisutni počaste, tako da i to doprinese veselom raspoloženju.

Među jugoslovenskim Jevrejima *Sukot* se veselo proslavljao i dugo pamtio. Postoji nekoliko pisanih sećanja o praznovanju *Sukota* u Makedoniji. Nisim Alba se seća svog rodnog Bitolja: »Sve jevrejske porodice koje su imale dvorište redovno su pravile *Suka* u obliku kućice obložene i pokrivene trskom i ukrašene na ulazu žutim cvećem. Svaka sinagoga je takođe pravila *Suka*. I za *Sukot* su se pripremala specijalna jela i obavezno čuvane *Ruskitas di Sukot* koje su bile sa susamom premazane. Za *Sukot* se jelo i sedelo u *Suka*«. ³⁰

³⁰ Nisim Alba »Sećanje na život Jevreja u Bitolju, rad pročitao na sastanku Koordinacionog odbora ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Skoplje, 19—20. oktobra 1985.

Mara Petrović-Kalderon³¹ kazuje o praznovanju u Skoplju: »Sećam se jedne godine kako smo bučno i veselo praznovali praznik *Sukot* — praznik koliba. Taj praznik je sam po sebi vrlo interesantan baš zbog *Suka* — kolibe od pruća koja se svake godine pravila u dvorištu. Svi smo u tome učestvovali. Specijalno je bilo interesantno kićenje kolibe. *Suka* se kitila prvo zelenilom spolja pa cvećem, a iznutra se ulepšavala najlepšim ručnim radovima. Zidovi su bili obloženi tepisima. Tu smo osam dana i večeravali i ručavali a deca su smela i preko dana da se tu igraju. Svako domaćinstvo se utrkivalo čija će koliba biti najlepša. Te godine je naš tata bio *Hatan* — domaćin slavlja u *kalu*. Iz *kala*, posle službe, bili su svi pozvani kod nas u kuću na posluženje i veselje. Sećam se, mamu i tatu su okitili cvećem i tada se igralo i pevalo do neko doba noći.«

O tome kako je to izgledalo u Sarajevu, piše I. Papo u već pomenutom delu:³² »*Sukot* je bio blagdan sjenica, pa smo, dok je djed Jeseff Hajim Kampos bio živ, redovno išli k njemu u *Suka*, za koju je on lično dobio borove grane sa Trebevića. Konstrukcija je bila od letava, u sredini veliki stol sa minderima unaokolo, obavezno je visilo kandilo.

Budući da po jevrejskom kalendaru blagdani zaostaju za oko deset dana godišnje, prestupne godine zbog mjeseca *veadar* dešavalo se da negdje poslednjih dana *Sukota* sve pokvari prvi snijeg.«

U velikim gradovima kao što su Beograd ili Zagreb kolibe su se retko pravile, jer se stanovalo u stanovima, nije bilo bašti pa ni prostora za *Suka*. Zato su velike kolibe pravljene u dvorištima sinagoga i ko je želeo mogao je tamo da ode. I u mnogim mestima u Vojvodini i Slavoniji kolibe su se pravile po dvorištima sinagoga i tamo se obedovalo. Čak ni subotički Jevreji, koji su inače bili veoma pobožni, nisu svi pravili *Suka*, već samo oni ortodoksni, a drugi su odlazili u *Suka* koja je bila u hramu. Pojedine porodice su

³¹ Mara Petrović, »Sećanje na moju porodicu Jakova Buhora Kalderona«, rad pročitana na sastanku Koordinacionog odbora za rad ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Skoplje, 19—20. oktobra 1985.

³² Isak Papo, *Sećanje na tri decenije života naše porodice (1915—1945)*. Ovaj rad dobio je prvu nagradu na XXIX konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u oblasti memoarske građe.

Suka podizale samo za simboličnu upotrebu. U njoj se nije obedovalo.

Kao konstrukcija za *Suka* služile su obično letve, a krov bi se pravio od granja, kukuruzovine, trske. Ukrašavale su se lisnatim granjem, palmovim lišćem, lozom, cvećem, voćem, i naročito groždem. Ko nije imao granja, pravio je *Suka* od starih čebadi, ponjava ili starih džakova. Iznutra su se ukrašavale platnenim čaršavima i ručnim radovima.

Čini se da je posebno zanimljiva bila *Suka* u Derventi: »U kući mojih roditelja jedna trpezarija imala je na krovu dva otvora (kapka) koja su se za *Sukot* otvarala i sa dva metalna držača podupirala. Na tom otvoru stavlja se šaša od kukuruza, a ispod je bio postavljen veliki sto za ručavanje. Noću i kada je padala kiša ti otvori su zatvarani, odnosno poklopci su spuštani. To nam je bila *Suka*, na koju je otac bio jako ponosan jer je to bila jedina *Suka* u gradu, pa je otac često pozivao goste, naročito posle jutarnje molitve u hramu u dane velikih praznika (prva i poslednja dva dana *Sukota*), da dođu na posluženje da bi kazali *biraha* (blagoslov) u *Suka*.«³³

Jevreji u Jugoslaviji nabavljali su obično biljke *arbaa minim* preko svojih opština. U Vinkovcima je opštinski *šamas* svako jutro nosio *arbaa minim* od kuće do kuće radi čitanja blagoslova. Oni koji su došli u sinagogu taj su blagoslov obavljali tamo.«³⁴ Bogatije porodice nabavljale su za sebe potrebne biljke i imale su u kućama posebne kutije za čuvanje *etroga*. Obično su bile od srebra i umetnički obrađene. Siromašnije porodice su koristile »zajedničke biljke«.

O tome kako su se praznovali *Hošana Raba* i *Šemini aceret* nema mnogo podataka. Ovi praznici vezani su za sinagogu i u obredima su učestvovali veoma religiozni ljudi. *Simhat Tora* proslavljala se mnogo veselije i bučnije. Toga dana je većina Jevreja odlazila u sinagoge. Ljudi su išli svečano obučeni, a deca su nosila zastavice koje su ranije napravile njihove majke, ili su ih pravili omladinci, a u nekim mestima mogle su se kupiti u knjižarama. U većini mesta

³³ Upitnik br. 12.

³⁴ Upitnik br. 76.

zastavice su deljene u sinagogi. Kod Aškenaza su, pored zastavica, deljene i sveće, bombone i orasi. Zastavice su ranije bile sa biblijskim motivima, ali posle prvog svetskog rata obično su pravljene plavo-bele zastavice sa šestokrakom zvezdom.

Atmosfera u sinagogama je bila veoma vesela, pevalo se, nosili su se svici Tore. U ortodoksnoj sinagogi u Subotici »hasidski se plesalo u krug sa torama«. ³⁵ Jedan drugi Subotičanin kaže: »Bila je uvek svađa oko časti ko će nositi Toru. Obilazilo se oko bime«. ³⁶ U Derventi u sefardskoj sinagogi to je izgledalo ovako: »U sinagogi su nošeni *sefarim*. Rabin uz *daire* (*pandiriku*) pevao *Curšohen a'e šamajim* (Stena na nebesima), a svi prisutni bi ga pratili. Žene su sa balkona sinagoge na *Hatanim* bacale bombone koje su deca skupljala. *Hatanim* su davali posluženje u hramu lii kod kuće«. ³⁷

Po pravilu trebalo je da svi odrasli muškarci u sinagogi budu pozvani na Toru. No, da ne bi dolazilo do svađa ko će pre imati čast, ustanovljen je oblik simboličnog nadmetanja. *Alija* (pozivanje na Toru) plaća se simbolično, odnosno daju se dobrovoljni prilozi za hram i za razna humana društva koja deluju u tom mestu. U nekim mestima to je imalo izgled prave licitacije, kao na primer u Subotici: »Za svaki poziv na Toru se subotom ili praznikom, prodavala čast, predmolitelj je na jidišu vršio licitaciju a *šames* ili *gabe* (domaćin sinagoge) ubeležavao karticama na posebnoj ploči na kojoj je bio po mali »džep« za svakog člana opštine. Nisu se izgovarale prave svote, nego dogovorene šifre, bez naznaka naziva novca.« ³⁸ Jedan drugi Subotičanin seća se toga kao nečega manje romantičnog: »Znam da je *šames* obilazio pojedince i nagađao se s njima o visini koju će ovaj priložiti ako bude pozvan pred Toru.« ³⁹ U većini aškenaskih opština ljudi koji su pozivani na Toru bili su bogatiji i pri izlasku kod *bime* šapnuli bi *šamesu* svotu koju daruju u određene svrhe a ovaj bi to izvikivao glasno. Takav običaj nazivao se *šnodrovanje*. Ovakvo

³⁵ Uptnik br. 91.

³⁶ Uptnik br. 49.

³⁷ Uptnik br. 12.

³⁸ Uptnik br. 91.

³⁹ Uptnik br. 92.

»darivanje« vršilo se uvek kada bi neko bio pozvan da čita Toru, što znači i subotom i drugim praznicima.

I kod Sefarda je to izgledalo slično. Evo opisa iz Dervente: »Prodaja je vršena na licitaciji. *Samas* je izvikivao *micvot* i prisutni bi licitirali. Ko bi najviše ponudio njemu bi pripala. *Gabaj* je to u knjizi označavao, a posle se plaćalo.«⁴⁰ Prilikom licitiranja upotrebljavane su različite formule. Negde se govorilo srpski »ko da više« ili na ladinu »kvantu das paras esta la Tora« (koliko para je Tora).⁴¹ U Nišu, Beogradu, Zemunu, Tora se prodavala za prividno velike sume, koje ni približno nisu bile tačne. U tim mestima licitacija se vršila rečima *mil dan* ili *djes mil livras*.⁴² Izgleda da se *Simhat Tora* izuzetno veselo slavila u Zemunu. Tamo je bio »specijalan običaj da se priredi mali vatromet i palile bi se žabice i rakete sa ograde opštinskog dvorišta. G. Joži Elias pokupio je svu decu i omladince i delimično lično finansirao vatromet.«⁴³

Veselje koje bi započelo u sinagogi nastavljalo se po kućama. Oni imućniji čašćavali su sve prisutne u sinagogi, a ako ne, priredili bi kod kuće ručak za uži krug gostiju.

Jedan Bitoljčanin se seća: »*Hatanut* se prodavao unapred godinu dana. Naročita čast bila je *hatanu* da se popne na *bima*. *Hatan* je praćen do kuće pesmom i igrom a kod kuće ih je sve častio jelom i pićem. Uveče su delili sveće i igrali sa svećama.«

Kada je neko bio *hatan* njegova žena dobijala je titulu *hatana*. Ona je s mužem primala kod kuće čestitanja i pripremala posluženje: rakiju, slatko od šljiva ili višanja i kolače. Od jela koja su se posebno za praznik *Simhat Tora* pripremala najpoznatija su *lukumis* (patispan), koje su pripremali Sefardi, i sarma od slatkog kupusa koja se kuvala sedam dana *holepčes*, koje su pripremali Aškenezi. U Sarajevu, gde je živeo veliki broj Jevreja i postojalo nekoliko veoma starih *sinagoga* (po nekoliko vekova) i u kojima je imalo brojnih ukrasa za Toru, proslava ovog

⁴⁰ Upitnik br. 12.

⁴¹ Upitnik br. 128.

⁴² Ovaj običaj opisao je Žak Konfino u pripoveci »Mirenje«, Jevrejski almanah, 1959/60. kao i mnogim drugim pripovetkama.

⁴³ Upitnik br. 85.

praznika bila je izuzetno svečana. »U Sarajevu se u *Kal Grandi* (Velika sinagoga) uz pesme i prigodne molitve izvodilo 15—16 *sefarim*. Prvi je bio *Sefer Rišon*. Ostali su seferi sedam puta obilazili hram uz pjesmu a stariji su pratili i plesali. Hram se orio od pjesme. Kod zadnjeg obilaska išao je i *Sefer Rišon*. Glavne pjesme za praćenje su bile »*Cur šuhen ale šamajim zehor et Jerušalajim*« i »*Amen, amen šem nora*« (Amen, amen strašno ime). Za poziv na pitanje bila je posebna pjesma »*Jismah hatanim bikal emunaj*« (Neka se vesele hatanim). Za razliku od drugih mjesta u Sarajevu su bila četiri *Hatana* u svakom hramu: 1) *Hatan Tora*, 2) *Hatan meona*, 3) *Hatan Vajael* i 4) *Hatan berešit*.

Nastavak slavlja bio je u kući: prije podne prijem prijatelja i poznanika a na večer sijelo sa romansama i veseljem.«⁴⁴

Simhat Tora veoma se svečano slavila i u prethodnim vekovima među Jevrejima u Jugoslaviji. O tome ima više dokumenata. Najstariji se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu: *Pizmon, Pesma koja treba da se peva u Hramu Svete opštine Split na dan Simhat Tora u času hakafot*. Ova pesmarica štampana je na hebrejskom u Veneciji 1699. godine. Od nje je ostala samo naslovna strana, koja je povezana s jednom kasnije nastalom pesmaricom pisanom rukom 1720. godine u Splitu.

Zanimljiv podatak naveden je u sarajevskom listu »Narodna židovska svijest«. ⁴⁵ U tekstu u kome se govori o starom statutu društva *Hevra Kedoša* (Sveto društvo) pominju se i pravila o praznovanju *Simhat Tore*. Kako je ovaj statut iz 1727. godine (raniji je izgoreo), verujemo da su i ove uredbe iz tog vremena: »Ukida se običaj, da se na *Simhat Tora* drže gozbe u hramu u čast *hatanim*, jer to dovodi do svađe, već se dozvoljava samo kava i šerbet.« I ovaj statut, kao i mnogi drugi vredni dokumenti koji su čuvani u Jevrejskoj opštini Sarajevo, nestao je za vreme drugog svetskog rata.

U jevrejskoj štampi u Jugoslaviji bilo je dosta tekstova o praznicima *Sukot* i *Simhat Tora*, ali su to najčešće razna

⁴⁴ Upitnik br. 46.

⁴⁵ Upitnik br. 25.

objašnjenja pojmova vezanih za te praznike, razne verske pouke iz Talmuda ili prigodne pesme koje nisu imale veliku umetničku vrednost. Na praznik *Simhat Tora* običavalo se osvećivanje novopodignutih sinagoga i prenošenja svitaka Tore iz stare zgrade u novu. O takvim svečanostima ima više vesti po jevrejskim časopisima. U mnogim mestima bio je običaj da se za *Simhat Tora* održavaju takozvana *Simhat tora sijela* ili večeri, na kojima se izvodio kulturno-umetnički program. U Sarajevu su takva »sijela« bila obično sa romansama i u priređivanju su učestvovala razna kulturno-umetnička društva, amaterska pozorišna društva ili kulturne sekcije raznih radničkih društava. U jevrejskoj štampi ostali su zabeleženi programi takvih svečanosti.⁴⁶

Hanuka

Hanuka se smatra mlađim jevrejskim praznikom jer se slavi tek od sredine drugog veka pre n. e. kao uspomena na pobedonosni oslobodilački rat jevrejskog naroda protiv grčke okupacije.

Helenizaciju Istoka započeo je Aleksandar Makedonski svojim osvajanjima u IV veku pre n. e., a do nagle helenizacije Judeje doći će dva veka kasnije kada ona pada pod vlast dinastije Seleukida. Istoričari se slažu da je tada započeo sukob dve civilizacije, dve potpuno različite kulture i ideologije — grčke i jevrejske. Helenizacija je od samog početka naišla na otpor, pa je usledila dugotrajna krvava borba sa ogromnim brojem žrtava. Iako je jedan deo jevrejske aristokratije podlegao grčkom uticaju, prihvativši grčki jezik i način života, stanovništvo u provincijama bilo je još jako vezano za svoju veru i običaje da bi se prepustilo asimilaciji.

Zabrana ispovedanja jevrejske vere i održavanja verskih propisa kao što su *kašrut*, obrezivanje, proslava praznika itd. dovela je do narodnog ustanka. Ustanak je započeo sveštenik Matatja, rodonačelnik dinastije Hašmonejaca, a nastavili su ga njegovi sinovi od kojih se naročito istakao Juda Makabi. On će povesti partizanski rat protiv vojske

⁴⁶ »Narodna Židovska svijest«, od 4. 7. 1924. godine.

Antioha Epifana, a najveća pobjeda biće mu oslobođenje Jerusalima i očišćenje oskrnavljenog Hrama od paganskih božanstava. Hram će biti ponovo osvećen uz veliku narodnu svetkovinu 25. *kisleva* 164. godine pre n. e. Otuda i naziv praznika *Hanukat Habajit* (osvećenje doma) ili *Hanukat Hamizbeah* (osvećenje žrtvenika, oltara). Od tada se slavi praznik *Hanuka*, kao simbol oslobođenja, pobjede i osvećenja hrama, svake godine u trajanju od osam dana.

Hanukija, svetiljka za Hanuku, XIX vek Austro-Ugarska kat. br. 64

Kasnije je mnogo raspravljano o tome kada je i zašto je istorijski praznik *Hanuka* doveden u vezu sa običajem paljenja svetla, što je danas njegova glavna karakteristika. U svom prvobitnom obliku ovaj praznik nije bio povezan sa fenomenom svetlosti, već je, sudeći prema prvoj i drugoj knjizi o Makabejcima u kojima se prvi put pominje, opisan kao praznik koji se veselo proslavlja sedam dana u toku kojih se prinose žrtve u hramu a kod kuće se priređuju gozbe. Tek kod Josifa Flavija, prvi put se pominje veza između *Hanuke* i svetla, jer on ovaj praznik naziva *fota* što na grčkom jeziku znači svetlost.

Kako paljenje buktinja, žižaka i svetiljki nije od početka bilo organski vezano za praznik, već mu je kasnije pridodato, za verske autoritete je bilo zagonetno kako da objasne tu vezu. Zato je izmišljena čuvena legenda o ulju. U najkraćim crtama reč je o tome da su Juda Makabi i njegovi ljudi, ušavši u Hram našli samo jednu posudicu sa *kašer* uljem za menoru, dovoljnu da gori samo jedan dan,

ali zahvaljujući čudu menora je gorela osam dana. Tako je ova legenda vekovima predstavljala univerzalno objašnjenje običaja paljenja svetla za *Hanuku*.

Svi propisi i obredi vezani za paljenje svetla regulisani su kasnije u Talmudu u odeljku »Šabat«. Glavni razlog paljenja svetla, prema Talmudu, je u tome da se javno objavi »čudo«. Zato se sa paljenjem započinjalo u sumrak, nakon pojave prvih zvezda, a upaljene svetiljke su stavijane na prozore i vrata stambenih i javnih zgrada. Kod kuće paljenju su morali da prisustvuju svi članovi porodice i da u toku osam dana svako zapali po jednu svetiljku. Upaljena svetiljka mora da gori najmanje pola sata, njeno svetlo je »sveto« i ne sme se upotrebljavati u neke praktične svrhe. U vreme dok svetiljke gore zabranjen je svaki rad.

U zemljama dijaspore, gde javna demonstracija jednog čuda nije mogla uvek da prođe bez posledica, vrlo rano je ukinut običaj javnog paljenja *hanuka-lampi* i njihovo postavljanje na vidna mesta. Lampe su paljene u kući i praznik se slavio u okviru porodice u veselom raspoloženju, uz pričanje legendi, od kojih je naročito bila popularna ona o Juditi.

U vreme praznovanja *Hanuke* pada uvek i subota, a pošto su i subotnji obredi vezani za paljenje svetiljki, ustanovljeno je prvenstvo u paljenju. Pre početka subote pale se prvo *hanuka-svećice*, jer se njihovo paljenje smatra radom, a rad je subotom zabranjen. Po isteku subote prvo se obavlja obred *havdala*, nakon čega se pristupa paljenju *hanuka-svećica*.

Iako je *Hanuka* prevashodno porodični praznik, ona se obavezno obeležava i u sinagogi. Za to nisu vezani neki posebni obredi, osim paljenja svećica sinagogalne *hanukije*. Kaže se da se *hanukija* pali u sinagogi zato da bi se prisutni podsetili da tu istu obavezu treba da izvrše i kod kuće, a i zbog putnika namernika koji su se na ovaj praznik zadesili. Paljenju u sinagogi prethode isti blagoslovi kao i prilikom kućnog paljenja, zatim slede molitve. Obred se zaključuje blagoslovom i zajedničkim pevanjem »*Maoz zura*« i psalma »*Mizmor šir hanukat habajit*«.

Hanuka je veseo porodični praznik. Iako se ona obeležava u hramu, školi ili u nekom od jevrejskih kulturnih društava, ipak je dom okosnica svih zbivanja. U našoj zemlji do početka drugog svetskog rata, u većini jevrejskih porodica održavan je običaj paljenja *hanuka*-svetiljki uz odgovarajuće blagoslove.

Tokom osam dana trajanja praznika svako veče ponavljao se u kući obred paljenja svećica, popularnih *hanukija*. Ovim obredom rukovodio je domaćin, uz prisustvo ostalih članova porodice. U Subotici nije bio redak slučaj da ovaj obred vrše i žene.⁴⁷ One su palile pomoćno svetlo, tzv. *šamaš*, a njime i ostale svećice u svećnjaku. U Bosni i Makedoniji taj deo obreda je izvodila muška glava, izuzimajući porodice sa puno muških glava, zbog kojih žene ne bi nikada došle na red da zapale po koju sveću. Zato se često događalo da muškarci prepuste paljenje ženama, pošto su tom obredu već prisustvovali u hramu.⁴⁸

O tome kako se nekada slavila *Hanuka* u Bitolju zapisao je Nisim Alba: »... *Hanuka* se među bitoljskim Jevrejima veselo praznovala. Svaka jevrejska kuća palila je *hanukijas*. Za gorivo se upotrebljavalo jestivo ulje i *mečas* (fitilj) koji su pravljene od pamuka. Svako veče se palila po jedna sveća više, uz molitve i pesmu »*Maoz cur ješuat*...«⁴⁹

Sarajlija Isak Papo seća se:

»... Tek što bi nastala zima, slavili smo *Hanuku*. Menora u našoj kući bila je skromnog izgleda, nabavljena od starog limara Jevreja (*d'il tenečedi*), izrađena od tankog lima, sa osam posudica i *šamašom* gore za ulje. Svećice bi majka izrađivala od tankih šipki skinutih sa metle obavivši ih vatom. *Hanukija* je bila obešena o vratima, da se ne bi videlo izvana da je tu jevrejska kuća... Uz blagoslov »*leadlik ner šel Hanuka*« i »*anerot alalu anu madlikim*« odvijala se ceremonija paljenja svećica povodom *Hanuke*.«⁵⁰

Samo u bogatim jevrejskim kućama mogle su se naći skupocene i umetnički obrađene srebrne ili mesingane

⁴⁷ Upitnici br. 105, 111.

⁴⁸ Upitnik br. 31.

⁴⁹ Nisim Alba, *Jevreji Makedonije u miru i ratu*, Beograd 1985, neobjavljen rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju, 9.

⁵⁰ Isak Papo, *Sećanja na tri decenije života u našoj porodici*, neobjavljen rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju, Sarajevo 1983, 19.

hanukije. Oni koji su bili slabijeg imovnog stanja, pribegavali su improvizaciji. Neki su kod limara naručivali jednostavne limene *hanukije* bez ukrasa, samo sa osam posudica za ulje. Domaćice su same pravile fitilje u Bosni i Makedoniji zvane *mečas*. Izrađivale su ih od tankih štapića metle, veličine šibice, omotivale ih vatom i potapale u posudicu sa uljem. U takvim slučajevima kao *šamaš* je služila obična voštana sveća. U porodicama u kojima ni takve *hanukije* nisu postojale, improvizovalo se uoči praznika. Zanimljiv je primer iz Štipa, gde su se u nekim porodicama *hanukije* pravile od šoljica ili čašica, sa fitiljem potopljenim u ulje. Negde se ulje jednostavno sipalo u izdubljeni krompir.⁵¹

Među siromašnim jevrejskim porodicama u Subotici bio je običaj da se *hanukija* improvizuje topljenjem starih sveća.⁵² Za to su mogle poslužiti obične lojanice ili šarene pletene sveće za *havdalu*. One su uoči praznika pretapane na plamenu i oblikovane u male okrugle sveće koje su potom fiksirane na komad daske ili bilo kakvu drvenu podlogu.

Uobičajeno mesto za smeštaj uljanica bio je zid pored ulaza u sobu ili u hodnik, tako da su lampe odmah padale u oči pri ulasku u kuću. Toga su se pravila pridržavali u Sarajevu, Derventi, Žepču, Bihaću, pa i u Skoplju i Bitolju.⁵³

U Subotici, Novom Sadu, Vinkovcima, Bjelovaru, Somboru, Bezdanu, upaljene *hanukije* stavljane su na prozor da bi se mogle videti sa ulice.⁵⁴

Davanje poklona i novca deci, tzv. *Hanuka gelt*, bilo je uobičajeno među Jevrejima u našoj zemlji. Propisima koje nalaže Talmud predviđeno je da zapaljeni žišci ili sveće gore najmanje pola sata, kada je bio zabranjen svaki rad; vreme se provodilo u krugu porodice u veselom raspoloženju, pevanju, pričanju legendi, igranju karata i popularne dečije igre sa zvrkom zvanim *trendl* ili *drajdl*. Zvrkovi, od metala ili drveta, imali su na svakoj od četiri stranice po jedno hebrejsko slovo: *nun*, *gimel*, *he* i *šin*. Prema starijoj tradiciji to su bila početna slova

⁵¹ Upitnik br. 124.

⁵² Upitnik br. 49.

⁵³ Upitnik br. 88.

⁵⁴ Upitnici br. 8, 24, 10, 23, 13.

rečenice »*Nes gadol haja šam*« (Veliko čudo se dogodilo tamo). Međutim, ova popularna igra dala je slovima drugo značenje, tumačeći *nun* kao *nichts* (ništa), *gimel* kao *ganc* (sve), *he* kao *halb* (pola) i *šin* kao *štel ajn* (uloži).

Od poslastica koje su se najčešće nalazile na trpezi za ovaj praznik poznate su *halva di Hanuka* od brašna i špinovanog šećera. Masa je sečena u rombove ili je vađena velikom kašikom tako da je dobijala ovalan oblik. Poznata je i pod nazivima *halva de kučara*⁵⁵ (halva kašika) i *halva preta* (crna halva). Specijalno za ovaj praznik pravljene su *tšišti*, marcipan od badema, a ponegde i suvi gušćiji bataci punjeni orasima.⁵⁶

Iako je dom okosnica svih zbivanja vezanih za *Hanuku*, zanimljive su bile i redovne godišnje Makabejske svečanosti u organizaciji pojedinih kulturnih ili dobrotvornih društava, kao: »*Hašomer Hacair*«, »*Wizo*«, »*Bne Brit*« u Subotici, »*Hašomer Hacair*« u Novom Sadu, »*Ahdus*«, »*Matatja*«, »*Gloria*« i »*Lira*« u Sarajevu, »*Jarden*« u Splitu, »*Makabi*« u Skoplju i »*Jevrejska radna omladina*« u Beogradu. Na tim skupovima održavala su se predavanja o istorijskom značaju *Hanuke*, palile se *hanukije* ili *menore* uz zajedničko pevanje »*Maoz cura*«. Nekada je tu pesmu izvodio i neki od mnogobrojnih jevrejskih horova. Priređivane su igranke, tombole i sabirne akcije u korist siromašne dece, koja su na ovaj praznik dobijala novu zimsku odeću.

Hamiša asar bišvat (Tubišvat)

U vreme prvog i drugog Hrama postojali su u jevrejskom kalendaru pojedini datumi do kojih su seljaci bili dužni da izmire svoju obavezu u davanju desetina za održavanje Hrama.

Ova obaveza regulisana je već u Tanahu u Petoj knjizi Mojsijevoj, 14, 22 gde se kaže: »Odvajaj desetinu od svega

⁵⁵ Uptnici br. 91, 111, 76, 86, 137, 80.

⁵⁶ Uptnici br. 14, 41.

što tvoj usev u polju donese«. U skladu sa tim u Hram su donosili pšenicu, ječam, ulje, vino, voće, dogonili krupnu i sitnu stoku, drva itd.

Ovi datumi nisu imali karakter praznika, već su bili krajnje vreme namirenja obaveza prema Hramu. Među njima je i 15. *ševat* (januar-februar) granični datum između stare i nove godine za izdvajanje plodova citrusa. Ovaj dan je bio poznat i kao *Roš hašana lailanot (Nova godina drveća)*. U mesecu *ševatu*, poslednjem zimskom mesecu u jevrejskom kalendaru, u pojedinim oblastima Palestine pojavljuju se već prvi pupoljci na drveću. Na osnovu toga procenjivalo se da li će godina doneti bogat rod citrusa ili ne. Tako se *Nova godina drveća* postepeno počela smatrati i sudnjim danom za svako drvo, što je ovom datumu dalo karakter praznika. Nakon razorenja Hrama, a naročito nakon krstaških pohoda na Palestinu u XI veku, koji su rasuli Jevreje po zemljama Istoka i Zapada, običaj praznovanja *Tubišvata* skoro se sasvim izgubio. Ali u XVI veku, pod uticajem kabalista u Safedu, praznovanje je ponovo oživelo i postepeno se proširilo među sefardske i aškenaske zajednice u Evropi i Severnoj Africi.

Tubišvat je jedan od veselijih praznika. Ni on nema verski karakter, te se proslavlja u krugu porodice, opštini, ili u nekom od kulturno-umetničkih društava. Kod Sefarda u našoj zemlji, ovaj praznik je popularan pod imenom *Hamišoši* ili *Frutas*, a kod Aškenaza kao *Hamišoser*. Deca su mu se posebno radovala jer je padao zimi, a za praznik je trebalo nabaviti što više vrsta voća. Smatralo se da svaka porodica treba da sakupi barem 15 do 18 vrsta svežeg ili suvog voća. Uzevši u obzir godišnje doba i izbor na tržištu, obezbeđenje tolike količine voća nije bilo nimalo lako. Zato nije bio redak slučaj da se voće još u jesen uvija u slamu ili posebno pakuje, kako bi trajalo do zime.⁵⁷

U kućama je na dan praznika voće aranžirano na razne načine. Negde je stavljano na velike zdele ili poslužavnike. U Derventi i Žepču, na primer, u kutije;⁵⁹ u Bihacu, u

⁵⁷ Upitnik br. 1.

⁵⁸ Upitnik br. 27.

⁵⁹ Upitnici br. 12, 30.

gomilice od po tri oraha, a na vrh je stavljan četvrti. Sa određenog rastojanja igrač bi prema tim gomilicama zakotrljao jedan specijalno izbrušen orah, *saratikju*, sa ciljem da ih ruši. Ako u tome uspe, nosi sve orahe.⁶⁴

Skoro u svim mestima u našoj zemlji proslavu *Tubišvata* organizovala su i pojedina kulturno-umetnička, omladinska ili ženska društva. Na primer, »*Matatja*« i »*Omladinsko kolo*« u Sarajevu, »*Wizo*« u Beogradu, ali izgleda da su najzanimljivije proslave bile u Splitu u organizaciji »*Jardena*«. U velikoj sali poredali bi stolove u obliku potkovice, a na njima postavili tanjire sa 15 vrsta voća. Na svakom tanjiru stajala je jabuka i u njoj zabodena plavo-bela zastavica. Pored tanjira, bile su i platnene kese za voće. Svako dete je zauzelo mesto pored jednog tanjira. Proslavu je započinjao nastavnik veronauke uvodnim predavanjem o značaju praznika. Zatim bi svi zajedno opevali himnu *Hatikva*, a onda je svako dete moralo iz svog molitvenika da pročita po jedan psalam, *šir Hamaalot*, koji je danima ranije uvežbavalo kod kuće ili u školi. To je ujedno bila i neka vrsta provere koliko su deca odmakla u savlađivanju hebrejskih tekstova. Tek nakon ove ceremonije bilo je dozvoljeno jesti voće, a što se ne bi odmah pojelo nosilo se kući u platnenim kesicama.⁶⁵

Purim

Purim spada među one praznike čije poreklo ni do danas nije sasvim jasno. Praznovanje *Purima* se temelji na jednoj legendi, a u takvim slučajevima je teško utvrditi da li je ona čista fikcija ili je inspirisana nekim stvarnim istorijskim događajem. O tome se mnogo raspravljalo i postoje razne teorije, ali svaka ima po neki nedostatak.

Legenda o kojoj je reč poznata je kao *Megilat Ester* (Svitak o Esteri). Ona je početkom nove ere ušla u sastav *Tanaha*, kao jedna od pet *Megilot*.

⁶⁴ Isak Papo, Sećanja na tri decenije života u našoj porodici (1925—1945), rukopis poslat na nagradni konkurs Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije, Sarajevo 1983. godine, 20.

⁶⁵ Moisa Perera, Nova godina drveća u Splitu, Jevrejski glas 1930. godine, br. 8, str. 1.

Radnja legende smeštena je na dvor persijskog kralja Ahašvera. Ministar na dvoru, Haman, izdaje naređenje da se pogube svi Jevreji u persijskom carstvu, jer se ne klanjaju persijskim bogovima. U toj nameri osujećuju ga kraljica Estera, poreklom Jevrejka, i njen stric Mordehaj. Spas od pogroma persijski Jevreji su slavili dva dana, 14. i 15. *adara* (februar-mart). Drugi dan praznika poznat je i pod imenom *Šušān Purim*, po persijskom glavnom gradu Suzi (Šušānu) u kome se odvijala radnja legende.

Purim je praznik rane dijaspore. Jevreji koji su nakon vavilonskog ropstva ostali u tom delu sveta, prihvatili su vremenom komponente jednog drevnog vavilonskog mita o boginji Ištar i vrhovnom vavilonskom bogu Marduku (otuda i imena Estera i Mordehaj) koji su bili u stalnom sukobu sa persijskim božanstvom Mitrom. Oni su komponente tog mita prilagodili svojim potrebama, pa je tako nastala legenda o Esteri koja će vekovima biti moralna podrška i duhovna hrana Jevrejima van svoje domovine. S druge strane, običaji koji karakterišu *Purim* imaju svoj koren u starom persijskom prazniku Nove godine, zvanom *Farvardigan*, koji je po svom karakteru bio veseo — slavio se uz prepričavanje priča o bogovima, maskiranje i razmenu darova.

Samo ime praznika *Purim* dovodi se u vezu sa rečju *Purru* ili *Buru* koja je akadskog ili staroasirskog porekla, a označava kocku ili žreb. To se uklapa u legendu o Esteri, prema kojoj je Haman žrebom odredio dan kada će izvršiti pogubljenje Jevreja.

Praznik je postao veoma popularan među Jevrejima u Persiji, pa se odatle proširio na Judeju i Izrael. Postoje mnogi dokazi da je *Purim* veoma rano bio tamo prihvaćen, ali ne kao zvanični praznik već kao kućna svetkovina, kada se u krugu porodice prepričavala legenda o Esteri. Uzrok tome bila je činjenica da je sadržaj svitka o Esteri potpuno profanog karaktera: u njemu se nijedanput ne spominje božije ime, niti njegova uloga u spasenju. Zato su se verski autoriteti vekovima odupirali nastojanju da se ovaj praznik ozvaniči i prizna verski karakter Svitka o Esteri. On mora da je bio popularan već u vreme dinastije Hašmonejaca i makabejskog ustanka, jer je njegov sadržaj pružao moralnu podršku ustanicima. Dokaz za to je prvo

i najstarije pominjanje praznika pod imenom *Mordehajeve dan* u Drugoj knjizi o Makabejcima. I Septuaginta pominje ovaj praznik pod grčkim imenom *Fruria*.

Megilat Ester, svitak o Esteri,
XIX vek, poreklo nepoznato. kat. br. 81

Purim će dobiti status zvaničnog praznika tek kada verski autoriteti uvrste Svitak o Esteri među svete knjige, a do

Purimski bal u Splitu u organizaciji »Jardena«, 1930. godine

toga je došlo u prvom veku naše ere. Poslednja intervencija u pogledu kodifikacije *Purima* bila je u osmom veku naše ere, kada je na dan pre praznika, 13. *adara*, uveden tzv. *Esterin Post*, *Taanit Ester* ili *Com Ester*.

Purim je nastao među Jevrejima u dijaspori, a zahvaljujući njima održao se kao praznik skoro dve hiljade godina. Tome je doprineo univerzalan i uvek aktuelan sadržaj Svitka o Esteri, jer je na žalost svaka generacija Jevreja u dijaspori morala da se suoči s nekim Hamanom. Zato su među Jevrejima u dijaspori, u srednjem veku, nastali mnogobrojni *specijalni purimi* kao lokalni praznici jevrejskih zajednica koje su se spasile od pogroma, epidemije itd. Takvih *purima* ima preko 100 u raznim zemljama i slave se svake godine na dan kada je izbegnuta katastrofa.

U našoj zemlji zabeležena su tri posebna *Purima*. To su *Purim de Bilugrado* ili *Beogradski Purim*, u spomen na spasenje jevrejske zajednice u Beogradu u toku erpsko-turskog rata. Slavi se na dan 19. *sivana* (maj-juni). *Sarajevski Purim* ili *Purim zatočenika*, u spomen na spas uglednih sarajevskih Jevreja na čelu sa Rav Moše Danonom, koje je hteo da pogubi Rudži-paša 1819. godine. Slavi se na dan 4. *hešvana* (oktobar-novembar). *Purim di Raguza* ili *Dubrovački Purim*, slavi se 14. *adara* (januar-februar) u spomen na spas uglednog dubrovačkog Jevrejina Ješuruna, uhapšenog 1631. godine, pod sumnjom da je izvršio ritualno ubistvo.

Većina jevrejskih praznika slavila se veselo, ali nijedan u tom pogledu nije bio ravan *Purimu*. Za njega se slobodno može reći da je najveseliji jevrejski praznik. Nije smatran verskim praznikom, već prilikom da se jednom godišnje prepusti jelu, piću, zabavi i dobrom raspoloženju. *Purim* su voleli svi, i stari i mladi, željno ga iščekivali, a kada bi prošao o njemu su još dugo govorili.

Među pet *micvot* (dobrih dela) koja treba ispuniti za praznik, ubrajaju se: post uoči praznika, prisustvo javnom čitanju Megile u hramu, slanje darova rodbini i prijateljima, darivanje dece i sirotinje i prisustvovanje *purimskoj zabavi*. Post uoči praznika na 13. *adar*, poznat

kao *Com Ester*, *Taanit Ester* ili *Ester Tajnes*, kako su ga na jidišu zvali, običaj je koga su se Jevreji kod nas ponegde strogo pridržavali, naročito u pobožnim porodicama, dok se negde potpuno izobičajio.

Prisustvovanje čitanju Megile u hramu jedan je od najstarijih purimskih običaja. Talmudski propisi nalažu da se Megila čita u dva navrata: prve večeri praznika, na večernjoj molitvi, a potom sutradan na jutarnjoj molitvi. Obaveza je važila za sve, kako za odrasle tako i za decu. Međutim, žene su češće ostajale kod kuće radi priprema bogate purimske večere, dok su se deca ovoj obavezi unapred radovala, jer im je za ovaj praznik bilo dozvoljeno da u hram unesu razne rekvizite za pravljenje buke, kojima će ismejavati Hamanovo ime. Megilu su po pravilu čitali predmolitelji, kantori, koji su raspolagali rutinom da tekst izgovaraju prema posebnoj kantilaciji. Kada bi u tekstu izgovorili *Arur Aman* (proklet bio Aman) zaustavljali bi dalje čitanje, a to je za decu bio znak da započnu sa vikanjem, lupanjem, okretanjem čegrtaljki itd. Deca su u hramu sedela na posebnim klupama, izdvojeno od ostalih; morala su sedeti mirno dok se čitao ostali deo teksta Megile, a za to vreme ih je nadzirao tzv. *parnas* (gabaj) sinagoge. U Beogradu na primer, u staroj sinagogi na Jaliji, deca su držala upaljene sveće u rukama.⁶⁶ Samo na dati znak *parnasa*, davali su sebi oduška i iz sve snage stvarali buku. U sinagogi u Štipu, bio je običaj da deca donose drvene čekiće i njima lupaju po čvornovitim delovima klupa na kojima su sedela.⁶⁷

Slanje darova rodbini i prijateljima, najpopularniji je purimski običaj. Sefardi su ga nazivali *Platikus di Purim*, prema specijalnom velikom tanjiru *platiku* na kome su se darovi slali, a Aškenazi *Šlahmones*, od hebrejske reči *Mišloah Manot*, što takođe znači slanje poklona. Pravilo je bilo da se darovi šalju po nekom, a ne da se lično nose.

To su obično radila deca, ona su se tome posebno radovala, mada je bilo porodica koje su svoje darove slale po posluzi ili čak poštom. Međusobno su se darivali najbliži rođaci i prijatelji, a posebno tazbina, kod Sefarda poznati kao *kunsvegrus*. Bilo je i drugih primera. U ortodoksnj

⁶⁶ Aron Alkalaj, *Purim u jevrejskoj mahali*, *Jevrejski almanah* 1954. god., str. 145.

⁶⁷ *Upitnik* br. 124.

porodici trgovca Jichaka Engla u Subotici svake su godine slani darovi rabinu i *šohetu*, i to ne samo u novcu već i u tkaninama.⁶⁸ Kao što je poznato darovi su se nosili na tanjirima *platikusima*, uvijeni u salvete. Oni kojima su pokloni namenjeni uzimali su ih sa tanjira, a na njima su ostavljali svoje uzvratne darove. Tako su deca uvek nosila pune tanjire, a za svoj trud su posebno dobijala sitan novac i kolače. Najčešće su se razmenjivali kolači. Nigde nije bilo propisano šta treba slati, već su se ti običaji formirali spontano u zavisnosti od sredine. Nezaobilazne su bile kiflice sa orasima, *roskitas di alhašuv*; puslice od badema, *čaldikas di aroz mulida*; jaja u lisnatom testu, *fularis*; patišpanj sa špinovanim šećerom, zvani *tišpišti*; poslastica od oraha i meda, *juzlima*; baklave; slatki somun itd.

Zanimljivo je da su Bitoljci darove za *Purim* zvali *fularis* ili *mandados*. Bitoljski fularisi bili su raznih oblika, a najpopularniji je bio tzv. *lus djentis di Aman* (u obliku Hamanovog zuba).⁶⁹

U Vojvodini, slate su *hamantašne*, trouglasti kolači punjeni makom i orasima, a još popularnije bile su jufke sa makom, suvim groždem, oblikovane kao dete u jastuku, i zato zvane *kindle*, zatim *bajgle*, *flodne* itd. Neko je slao južno voće, po koju flašu vina ili čak manji poklon.

Običaj darivanja sirotinje za neki praznik bio je među Jevrejima u našoj zemlji veoma raširen. Darivanje u Sarajevu, Skoplju, Prištini, među Sefardima u Zemunu poznata su kao *cedaka* ili *cedoka*; u Bitolju kao *ajudar a lus provis* (pomoć sirotinji); u Zavidovićima kao *par los provis* (za sirotinju); u Žepču, *zahud* (u smislu *micve*, dobro delo); u Sarajevu još i kao *nedava lanijim* (milostinja siromašnima).

Običaj darivanja sirotinje kod Aškenaza takođe je poznat kao *cedoka*, što je jidiš varijanta hebrejskog naziva *cedaka*. Sirotinja je darivana uglavnom novcem, ali je bilo i darivanja u odelu, hrani itd. Među ortodoksima u Subotici, na primer, bio je običaj da se na *Šušan Purim* kočijama obilaze bogate porodice i sakuplja pomoć za sirotinju.⁷⁰

⁶⁸ Uputnik br. 49.

⁶⁹ Nisim Alba, *Jevreji Makedonije u ratu i miru*, rukopis čitan na sastanku Koordinacionog odbora Komlsiđe za rad sa ženama pri SJOJ, održanom u Skoplju 19. oktobra 1985. godine.

⁷⁰ Uputnik br. 49.

U toku purimskog veselja, maskirana deca i mladež obilazili su jevrejske domove, pevali, igrali, recitovali šaljive stihove, za što su takođe darivani sitnim novcem. Popularne čestitke kojima su jedni drugima čestitali praznik glasile su:

— *Buen Purim, buenos anjos, vini a ganar paras* (srećan Purim došao sam da zaradim novac);⁷¹

— *Buen Purim, buenos anjos, kada anjo mižurado* (dobar Purim dobra godina, svaka sve bolja);⁷²

— *Sana saludoza, anjus mučus kun vidas i salud* (zdrava bila i poživela dugo godina u zdravlju);⁷³

— *Anjus mučus di alkansar* (živa bila i udala se);⁷⁴

— *Purim alegre* (veseo Purim);⁷⁵

— *Siman tov* (dobar znak) ili *Boen Purim* (srećan Purim);⁷⁶

— *Purim Purim lanu, paras por la manu* (stigao je Purim, novac u ruku).⁷⁷

Među Aškenazima uobičajeni pozdrav bio je *Git Pirem* (dobar Purim).

Popularne šaljive pesmice koje su se pevale na praznik bile su:

— *Buen Purim, biva jo biva al re biva la rena Ester* (srećan Purim, živeli kralj i kraljica Estera);

— *Kvando Aman si imburačo* (kad se Aman napio);

— *Mordehaj manda i dizi* (Mordehaj je poručio);

— *Hejnt is Purim, gebst me e Krajzer, morgen ist ajs, verfst mih hinajs* (danas je Purim, daj mi novčić, jer sutra više nije, pa ćeš me izbaciti);

⁷¹ Upitnik br. 8.

⁷² Aron Alkalaj, n.d. 148.

⁷³ Upitnici br. 27 i 9.

⁷⁴ Upitnik br. 8.

⁷⁵ Upitnik br. 46.

⁷⁶ Upitnici br. 23 i 32.

⁷⁷ Upitnik br. 34.

— *A gitn Pirem Meleh, vi eh gai feleh* (dobar Purim kralju, gde god idem padnem);

— *Haman virde ajfgehengt* (Haman će biti obešen) itd.

U vezi sa čestitanjem praznika i darivanjem dece, postojao je u Skoplju jedan lep stari običaj, poznat kao *a bazar la mano* (poljubiti ruku). Na praznike, naročito na *Purim*, deca su u pratnji roditelja, nakon završene službe u sinagogi, odlazila u posetu starim uvažanim Jevrejima koje su živele u Jevrejskoj mahali, a za te prilike obično sedele na malim klupicama ispred svojih kuća. Deca bi tim uvažanim Tija Renama ili Tija Buenama, kako su se već zvale, poljubila ruku, čestitala im praznik i za to bila darivana novcem ili kolačima.⁷⁸

Novac koji su deca za *Purim* dobijala od svojih očeva i majki nazivan je različito: u Bosni, na primer, *papilikus*⁷⁹ (papirni novac), *ganansja en Purim*⁸⁰ (purimska zarada); u Skoplju, *purilik*;⁸¹ u Kumanovu, *matana di Purim*⁸² (purimski dar); u Bitolju, *regalo de Purim*⁸³ (purimski poklon); u Prištini *purimlik*,⁸⁴ a u Beogradu *Mah Purim*.⁸⁵ U Vojvodini je bio poznat kao *Purim gelt* (purimski novac).

Veselu purimsku atmosferu upotpunjavali su purimski vašari. Kod nas je taj običaj bio raširen i poznat pod imenom *il kurtižiku di Purim* ili *Purimski bazar*.

Čuveni vašari održavani su u Sarajevu, Beogradu i Skoplju. Beogradski je bio na Jaliji. Tezge sa robom bile su poređane duž čitave nekadašnje ulice Princa Evgenija, danas Jevrejske. Prodavala se razna roba: od pištaljki, čegrtaljki, drombulja i sličnih rekvizita pomoću kojih se pravila buka u sinagogi za vreme čitanja Megile, preko maski od papir mašea, do raznih kolača i orijentalnih poslastica. Igrala se popularna lutrija zvana *tango frango*.⁸⁶

⁷⁸ Za podatak se zahvaljujem Nini Glišić Aseo iz Beograda.

⁷⁹ Upitnik br. 28 i 1.

⁸⁰ Upitnik br. 9.

⁸¹ Upitnik br. 116.

⁸² Upitnici br. 39 i 40.

⁸³ Upitnik br. 46.

⁸⁴ Upitnici br. 15 i 19.

⁸⁵ Upitnici br. 22, 35 i 94.

⁸⁶ Aron Alkalaj, vldi 149.

U Sarajevu je bilo više *kurtiža*. Jedan u dvorištu najstarijeg hrama na Bjelavama, a popularan je bio i vašar u dvorištu osnovne jevrejske škole. I u Sarajevu su prodavani maske, pištaljke i kolači, a popularna lutrija zvala se *la buleta*.⁸⁷ Trgovci su jedni drugima namigivali i govorili *dali baratu al Didjo* (daj Jevrejinu jeftinije).⁸⁸

I Skopljanci su imali svoj vašar u Jevrejskoj mahali zvanoj *la male Djudija*, ispred sinagoge.

Vrhunac *Purima* bila je porodična sedeljka, zabava i večera, svuda poznata kao *seuda di Purim*. Na njoj su se okupljali rodbina, prijatelji i komšiluk, a što je bilo više ljudi bilo je veselije. Kako je izgledala jedna takva sedeljka u Sarajevu i kakva je bila atmosfera na njoj, može se videti iz sećanja Vilme Market:

“... Porodice su slavile same ili u društvu sa drugim porodicama. Vrata na stanu ili kući bila su širom otvorena u očekivanju maski. Stolovi su bili postavljeni s dosta hrane, a skoro svi su imali pred sobom gomilicu sitnog novca koji su davali maskama, zavisno od toga kako i šta su recitovale i kako su bile obučene. Sećam se jedne zajedničke proslave *Purima* u Sarajevu u stanu Jozefa, oca Isaka Kabilja u Jelićevoj ulici. Stan je bio veoma velik, a u prostoriji u kojoj se slavilo, sedelo je šezdeset, sedamdeset gostiju, sve bliža i dalja rodbina, mnogo dece. Stan se nalazio na drugom spratu i još za vreme večere do nas su dopirali glasovi maski koje su duž stepenica čekale znak za ulazak. Bile su to maske Mordehaja, Ahašvera, Estere, Amana, španskih ciganki, *halucima*, a poneka maska je predstavljala nekog poznatog jevrejskog javnog radnika ili bogataša, naravno u karikaturi. Svaki maskiran par, pojedinac ili grupe, recitovale bi nešto kratko, uglavnom smešno. Zatim bi išli duž stolova i u daire prikupljali novac. Deca su pokušavala da pod maskama prepoznaju svoje prijatelje i rođake, pa su ih zvali po imenu, vukli za rukave i pokušavali da im skinu maske s lica. Sve je to izazivalo buru smeha i mnogo buke ...

Ovakve svečanosti su trajale do duboko u noć, dok god je bilo maski. U maskiranju su učestvovalе devojke i mladići

⁸⁷ Isak Papo, *Sećanja na tri decenije života u našoj porodici (1915—1945)*. Neobjavljen rukopis, poslat na konkurs SJOJ, oktobra 1983. Sarajevo, 21.

⁸⁸ Upitnik br. 9.

od 14 do 20 godina, uglavnom sa Bjelava gde je živelo najviše Sarajevskih Jevreja . . ."⁸⁹

Pored tradicionalnih kućnih proslava bile su popularne purimske zabave i purim balovi u organizaciji raznih jevrejskih kulturno-umetničkih i dobrotvornih društava. Čuveni su bili balovi "Srpsko-Jevrejskog pevačkog društva", »Jevrejskog ženskog društva« i »Dobrotvora« u Beogradu, Splitskog »Jardena«, Sarajevske »Lire« i »Ahdusa«, društva »Wico« u Subotici i Novom Sadu, kluba »Al« u Skoplju i drugi.

Često su te zabave bile događaj sezone u pojedinim mestima, a na njih su dolazili i oni koji nisu bili Jevreji. Pripreme za ove zabave počinjale su daleko pre početka praznika. Ako pogledamo jevrejsku štampu iz predratnog perioda, skoro u svakom listu zapazićemo, uoči *Purima*, upadljive oglase u kojima se reklamiraju takve zabave. I toalete i maske šile su se u čuvenim salonima, a oni koji su imali mogućnosti donosili su ih iz Pariza, Pešte i Beča. Sale su ukrašavane lampionima, girlandama, zelenilom i cvećem, kao što se to i danas čini za Novu godinu. Bilo je i kurioziteta. Na primer, žensko humanitarno društvo »Dobrotvor« u Beogradu organizovalo je purimski masken-bal u sali Jevrejskog doma, sa temom »Mistika istoka«. Cela sala i prostorije oko nje, bile su uređene kao male aščinice u orijentalnom stilu, a sve dame imale su toalete »a la Madam Beterflaj«. O tom balu pisale su novine, pa je izašla i opširna reportaža sa fotografijama u martovskom broju lista »Nedeljne ilustracije«.

Cilj ovih balova nije se svodio samo na zabavu. To je jasno ako se ima na umu da je sav prihod od ulaznica, tombole ili bogatog bifea koji su spremali sami članovi i članice društva, uvek išao u dobrotvorne svrhe.

Ništa manje popularne nisu bile ni dečije purimske priredbe. Organizovale su ih jevrejske škole ili opštine, obično na drugi dan praznika. Deca su dolazila na priredbe u pratnji roditelja. Razume se da su i ona bila maskirana, pa se u takvim prilikama birala i najlepša maska i

⁸⁹ Vilma Market, *Purim*, Materijali koje je ženska sekcija SJOJ sakupila u akciji prikupljanja podataka o pojedinim praznicima.

dodeljivane su nagrade. Deca su pevala, recitovala, a često su izvodila i čitave pozorišne predstave sa purimskom tematikom, što su mesecima ranije uvežbavala sa svojim nastavnicima.

Poznato je da Jevreji u našoj zemlji nisu imali svoja profesionalna pozorišta, kao što je to bilo uobičajeno u Rusiji, Poljskoj, Italiji i drugim zemljama Evrope. Međutim, skoro svako kulturno društvo imalo je amatersku dramsku sekciju čiji su članovi negovali ovu vrstu umetnosti. Među najstarije takve grupe spada sarajevski »El Progreso«, s kraja prošlog i početka ovog veka. Njegove predstave igrane su na priredbama povodom pojedinih jevrejskih praznika.⁹⁰ Početkom prvog svetskog rata ovu delatnost nastaviće novoosnovana dramska sekcija društva »Lira«. Predstave su najpre izvođene na latinu, i imale su uglavnom istorijski sadržaj. Ali vremenom se repertoar proširivao, pa su izvođena i dela nejevrejskih autora, i to na srpskom jeziku. I sarajevska »Matatja« imala je svoju dramsku sekciju. Njeni članovi izvodili su najčešće dela Laure Papo Bohorete. Među čuvene amaterske grupe koje su negovale repertoar sa istorijskom tematikom, spada i družina »Maks Nordau« iz Beograda. Proslavila se predstavama »Kraljica Ester«, »Juda Makabi«, »Erev Jom Kipur« itd. Svojim sugrađanima darivali su pozorišne predstave uoči pojedinih praznika i dramske sekcije »Kluba Zajednice« u Beogradu, »Kluba Bohorova« u Zagrebu, »Bene Israela« u Skoplju, »Bene Ciona« u Bitolju, »Hakoaha« u Subotici i »Ahdusa« u Sarajevu itd.

Pesah

Pesah je najstariji jevrejski praznik. Njegova istorija duga je preko tri hiljade godina. Najranije podatke o *Pesahu* nalazimo u Tanahu u kome pojedina poglavlja u Drugoj, Trećoj i Petoj knjizi Mojsijevoj donose propise o njegovom praznovanju. Analizom karaktera pashalnih obreda i propisa, ustanovljeno je da koreni praznika zadiru duboko u paganstvo. Obredi prinošenja žrtava kojima se traži zaštita bogova od prirodnih i natprirodnih sila, te razni

⁹⁰ Krinka Vidaković-Petrov, *Usmeno predanje i pisana reč Sefarda u Jugoslaviji*, neobjavljeni doktorski rad, Beograd 1981.

tabui u vezi sa hranom, Jevrejima su bili poznati daleko pre nego što je ustanovljen *Pesah*. Danas preovlađuje mišljenje da je *Pesah* verovatno nastao kombinacijom obreda dvaju starijih praznika. Jednog nomadskog, koji je imao karakter porodične svečanosti u toku koje se žrtvovalo jagnje, a njegovo meso jelo na gozbi uz odgovarajuće obrede. Drugi je bio ratarski, kojim se obeležavao početak žetvene sezone, a u toku sedam dana njegovog trajanja nije se smela jesti kvasna hrana.

Seder činija, poč. XX veka
Austro-Ugarska, kat. br. 87

Kada su se jevrejska plemena nastanila u Kananu, ujedinila i stvorila snažnu državu na čijem čelu će stajati ličnosti kao kralj David, Solomon, a kasnije i Izakija, započeće proces raskida sa paganskim kultovima Baala, Astarte itd, i prihvatanja jednog Boga. U njegovu čast izgrađen je prvi

Pokrivač za macot, XIX vek Rumunija,
kat. br. 102

Hram u Jerusalimu. Verske reforme kralja Jošije (oko 630 god. pre n.e.) donete u cilju učvršćenja vlasti i monoteizma, zabranile stare kultove i lokalna svetišta, a Jerusalimski hram postao je jedino mesto u kome je dozvoljeno prinošenje žrtava. To će imati odraza na karakter svih praznika, jer će se njihovo poljoprivredno ili stočarsko obeležje potisnuti u drugi plan, a primarno će postati novodobijeno nacionalno i istorijsko značenje.

U skladu sa tim, *Pesah* će vremenom postati praznik koji slavi uspomenu na jedan od prvih značajnih događaja u jevrejskoj istoriji koji je doveo do stvaranja nacije ujedinjavanjem plemena, a to je bio izlazak iz Egipta i oslobođenje iz egipatskog ropstva. Praznik se obeležavao javnim prinošenjem žrtava u Jerusalimskom hramu i porodičnim gozbama na kojima se uz određene obrede jelo meso žrtvovanih životinja. Tanah na nekoliko mesta donosi opise *Pesaha* u Jerusalimu u vreme kralja Izakije i njegovog unuka Jošije (Treća knjiga Mojsijeva 30, 1—27) iz kojih se vidi da tako veličanstvene proslave Jevreji ranije nisu imali.

Nekadašnji poljoprivredni karakter praznika zadržao se i dalje, jer je *Pesah* obeležavao i početak žetvene sezone ceremonijom prinošenja u Hram jednog *omera* ječma (stare mere za težinu, oko 4 kg). U skladu sa novim značenjem, praznički obredi dobili su i nova objašnjenja i simboliku. Na primer, jagnje se žrtvovalo ne više zato da bi se pripadnici jednog nomadskog plemena zaštitili od prirodnih ili natprirodnih sila, već se to narod zahvaljivao svome Bogu koji ih je spasio iz ropstva. Isključiva upotreba beskvasnog hleba u toku praznika, prastari tabu vezan za početak nove žetvene sezone, dobila je svoje novo tumačenje u potrebi da se mlađem naraštaju ukaže na siromaštvo i bedu u kojoj su njihovi preci živeli u ropstvu. (Tanah, Peta knjiga Mojsijeva 6—20).

Ime praznika dovedeno je u vezu sa glagolom *pasah* koji na hebrejskom jeziku znači preći, preskočiti, jer u Tanahu piše da je Bog u nameri da pomogne Jevrejima da napuste Egipat, poslao na Egipćane deset kazni, od kojih je tek poslednja i najteža, pomor prvorodenih sinova, naterala faraona da dozvoli Mojsiju da izvede svoj narod na

slobodu. U toku te čuvene noći Andeo smrti je prilikom izvršavanja kazne nad Egipćanima, *prešao tj. preskočio* jevrejske domove (Tanah, Druga knjiga Mojsijeva 11, 29).

Do novih promena u načinu slavljenja *Pesaha* došlo je u vreme grčko-rimske okupacije Palestine, jer je to bilo vreme snažnog prodora njihove civilizacije na Istok. Ta civilizacija bila je potpuno različita od jevrejske. I pored otpora, ona je prožela skoro sve pore društva i usloвила promene u tradicionalnom načinu života. U slučaju *Pesaha*, porodične gozbe vremenom su poprimile oblik grčkih i rimskih patricijskih gozbi u toku kojih se jelo i pilo ležeći na sofama, pevalo i prepričavalo predanje o prazniku.

Kada je 70. godine nove ere rimski vojskovođa Titus sa svojim legijama ušao u Jerusalem, osvojio grad i razorio Hram, a time uništio i centralno mesto jevrejskog kulta, ponovo je došlo do promena u načinu svetkovanja praznika. Ono je prilagođeno novim uslovima, bez Hrama. *Pesah* se pretvorio u porodični, kućni praznik. Svake godine 14. *nisana* (mart-april) na zajedničkoj porodičnoj večeri zvanoj *seder* (hebrejska reč koja znači red), podsećalo se na legendarni izlazak iz Egipta, uz beskvasni hleb *macot* (*maces*) i druge namirnice, kao što su *zeroa* (krilo od pileta ili parče jagnjeće kosti), *maror* i *karpas* (gorke trave, peršun, celer, ren), simboli gorčine u ropstvu. Sve je to imalo svoju simboličnu i za najmlađe poučnu funkciju, jer je trebalo da ih navede da postavljaju pitanja zašto se sve to jede i kakav je smisao tih obreda. Vremenom su ustanovljeni mnogobrojni propisi o tome kako treba očistiti kuću od kvasne hrane i pripremiti je za praznik, kako spraviti *macot*, ili koje sve obredne radnje treba obaviti u toku *seder* večere. Svi ti propisi sakupljeni su i do u detalje razrađeni u Talmudu, u odeljku zvanom »*Pesahim*«. Oni su dugotrajnim upražnjavanjem stekli snagu zakona, pa se prema njima *Pesah* slavi i danas.

Praznovanje *Pesaha* danas je nezamislivo bez *Pashalnih Hagada*. *Hagada* je zbirka tekstova, pesama, molitava i blagoslova, te obrednih radnji koje treba obaviti u toku večere. Tekstovi su nastajali sukcesivno, u intervalu od skoro hiljadu godina. Najstariji potiču još iz drugog veka pre n.e., a najmlađi su nastali pre tri do četiri stotine

godina. U početku su prenošeni usmeno, s kolena na koleno, da bi tek u osmom veku bili zapisani kao sastavni deo molitvenika, *Mahzora* i *Sidura*. Tek od XIII veka *Hagada* će se izdvojiti kao zasebna rukopisna knjiga. Jezik *Hagada* je hebrejski i aremejski, međutim u zemljama dijaspore one će se od kraja srednjeg veka prevoditi na govorne jezike Jevreja — ladino, jidiš, nemački, arapski itd. Pošto *Hagade* nisu smatrane svetim knjigama, ilustrovaće ih scenama vezanim za legendu o izlasku iz Egipta. Među čuvene primerke iluminiranih i ilustrovanih *Hagada* spada i sarajevska, nastala u XIV veku u Španiji. Iz Španije je dospela u Sarajevo gde se i danas nalazi, u Zemaljskom muzeju.

Nijedan jevrejski praznik nema u sebi toliko jevrejskog duha niti toliko komplikovanih obreda i propisa kao *Pesah*. Pripreme za ovaj praznik počinjale su nekada, u pobožnim jevrejskim porodicama, čak mesec dana pre samog praznika, odmah po završetku *Purima*. O tome svedoči i popularna pesma: *Purim, Purim lanu, Pesah ja esta in la manu*. (Sad je *Purim*, a *Pesah* je već pri ruci).

Obimne pripreme za praznik koje su se sastojale od detaljnog prolećnog spremanja kuće, poznate su kod Sefarda pod nazivom: *las Hadrás di Pesah*.⁹¹ Tih dana je vršeno detaljno spremanje, pranje i čišćenje svih kućnih prostorija od podruma do tavana, da bi se iz kuće otklonili i najmanji tragovi kvasne hrane. Poslednju proveru čistoće izvršioće domaćin, veče uoči praznika, obredom poznatim kao *bedikat hamec*, *akužer il hamec*, *boškar bokados* ili *homec batlenen*, što su sve različiti nazivi za traženje odnosno sakupljanje ostataka kvasne hrane, tzv. *hameca*.⁹² Obred se sastoji u tome da domaćin nakon povratka sa večernje molitve, uzima perušku i papirni fišek i kreće u obilazak svih prostorija kuće. Prate ga domaćica sa svećom u ruci i deca za koju je to svojevrsna zabava. Kako je kuća već ranije očišćena i sav *hamec* uklonjen, a da bi se propisani obred obavio, domaćica ostavlja na vidna mesta komadiće hleba, a domaćin ih pronalazi i peruškom ubacuje u papirni fišek. Početak i kraj obreda popraćeni su

⁹¹ Las Hadrás di Pesah.

⁹² Od hebrejske reči kvasac.

odgovarajućim blagoslovom. Običaj je da se pronađeni *hamec* spaljuje sledećeg jutra, što se obavljalo ili u kući bacanjem *hameca* u peć, ili javnim spaljivanjem tzv. *biur hamec*, (spaljivanje *hameca*), na vatri koja se ložila u dvorištu škole ili sinagoge. U Beogradu, na primer, pre prvog svetskog rata spaljivao se *hamec* na *Erev Pesah*, a deca su od ranog jutra obilazila kuće po Jevrejskoj mahali i uzvikivala: *A kimar Hamec*⁹³ (spaljujemo *hamec*). Zatim bi u dvorište hrama doneli pune vreće ostataka hleba, koje bi šamaš-crkvenjak uz odgovarajući blagoslov spalio.⁹⁴ Time su kuće proglašene čistim i u narednih osam dana, koliko traje praznik, u njima se neće jesti hleb ni bilo koja druga kvasna hrana. Talmud propisuje da se u toku *Pesaha* ne sme posedovati ništa okarakterisano kao *hamec*, pa su stoga pobožni trgovci, pekari, pivari itd. pribegavali simboličnoj prodaji ovih artikala nekom nejevrejину, što je poznato kao *mehirat hamec* (prodaja *hameca*). U svakom mestu bi se uvek našao neki nejevrein koji je bio spreman da otkupi *hamec*, pa se sa njim u prisustvu rabina sklapao fiktivni kupoprodajni ugovor o tome da se vlasnik privremeno oslobodi nedozvoljenog poseda. Nakon isteka praznika ovaj se ugovor raskidao i vlasnik je ponovo preuzimao svoju robu. Među poslovima koje je trebalo obaviti pre nastupa praznika, važno mesto zauzima spravlanje *macota*. Kupovanje gotovog, fabrički pravljenog *macota*, novina je modernog vremena i kasno je ušla u široku upotrebu. *Macot* se odvajkada pravio ručno, pa mnogi verski autoriteti i danas smatraju da je jedino takav *macot* ritualno čist tj. *kašer šel Pesah*. *Macot* se pravi od pšeničnog brašna i vode, bez drugih sastojaka. Pšenica se zato nadgledala da ne bi došla u dodir sa vlagom koja izaziva vrenje. Najčistija i ritualno najprikladnija za prve dve večeri praznika je tzv. *maca šemura* ili *šmire maces*. To je *macot* pravljen od pšenice, nadgledane od momenta žetve do upotrebe. Pored nje, upotrebljavao se i običan *macot*, pravljen od pšenice nadgledane od momenta mlevenja, ali se taj *macot* jeo u toku ostalih dana praznika, jer se smatralo da je njegova ritualna čistoća nešto niža.

Propisi u vezi sa brašnom od kojeg će se praviti *macot* veoma su strogi. Ono se nije moglo kupovati u bilo kojoj

⁹³ Vesnik Sefardske Jevrejske opštine, 1939, IV «Pashalni običaji», 14.

⁹⁴ Uptnik br. 25.

trgovini, već samo u onim koje su za to specijalizovane. U Bitolju je, na primer, bio običaj da pred praznik opština objavi licitaciju među brašnarima za sticanje prava prodaje *kašer* brašna. Bio je to veoma unosan posao, jer su bitoljski brašnari, naravno jevrejski, odvajali velike sume da bi se na licitaciji izborili za to pravo.⁹⁵

Spravljanje *macota* je ženski posao i žene su to obavljale ili u svojim kućama, ili su se udruživale i mesile *macot* u nekoj zakupljenoj pekari. Pre prvog svetskog rata, u Beogradu na primer, u Jevrejskoj mahali, zakupljivala se pekara nekog Makedonca, u kojoj su žene mesile pogače tzv. *bojus*. Pre nego što se pristupilo poslu, pekara je morala biti detaljno očišćena od starog brašna i svega što je *hamec*, čak se čistila i unutrašnjost peći. Tek nakon toga, a uz kontrolu nekog opštinskog službenika, počinjalo se sa pravljenjem testa.⁹⁶

Običaj iznajmljivanja pekara poznat je u Sarajevu, gde je popularna bila ona, u dvorištu Jevrejske osnovne škole,⁹⁷ zatim u Nišu, Zvorniku, Zavidovićima itd.⁹⁸ U Skoplju i Bitolju *macot* se nije mogao kupovati gotov, već se takođe mesio, ali uglavnom po kućama. Svaka je kuća imala peć za pečenje hleba, ali su samo pojedine posedovale posebne peći za *macot*. U Štipu, na primer, „... pripremanje *macesa* vršilo se na nekoj vrsti mobe ili zadružne samopomoći. Više jevrejskih porodica su imale u svojim kućama zidane male pekare samo za pečenje *macesa*. Obično deset do dvadeset, a i više domaćica, kako gde, više po rodbinskoj liniji, udruživalo se zajedno da peku *maces*. Svaka je domaćica obezbeđivala potrebnu količinu brašna *paskual*, tj. posebno mlevenu u mlinovima za *Pesah*. Domaćice su mesile i pekale *maces* redom i to je trajalo po desetak i više dana pred *Pesah*. Osim *macesa* tom prilikom su se mesili i pekli *bojus*, mali deblji hlebčići od istog testa».⁹⁹

⁹⁵ Nisim Alba, Jevreji Makedonije u ratu i miru, rukopis čitan na sastanku Koordinacionog odbora Komisije za rad sa ženama, pri SJOJ, održanom u Skoplju, 19. oktobra 1985. godine 19.

⁹⁶ Aron Alkalaj, Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali u Beogradu, Jevrejski almanah 1961 /62, Beograd 89.

⁹⁷ Upitnik br. 25.

⁹⁸ Upitnici br. 16 i 20.

⁹⁹ Isak Sion, Jevreji Štipa u miru i ratu, rukopis čitan na sastanku Koordinacionog odbora Komisije za rad sa ženama pri SJOJ, u Skoplju, 19. oktobra 1985. godine, 8.

Pored pomenutog *macota* i *bojusa*, koji su se pravili isključivo od brašna i vode, u našim su se krajevima pekle i druge vrste beskvasnog hleba, ali su se one koristile ne na *seder večeri*, već u ostale dane praznika. U Bitolju se pravila tzv. *maca di agua* sa vodom i soli, a koristila se za pite punjene mesom i sirom.¹⁰⁰ U *maca di vino* ubacivani su vino i šećer, a *maca di guevu* pravila se sa dodatkom jaja i šećera. Poznata je i pod nazivom *masajikas kun guevu*, kako su je nazivali u Sarajevu i pravila se u obliku pogačica, od belog brašna i jaja.¹⁰¹ I Aškenazi su pravili ovu vrstu *macota* i nazivali je *ajer maces*.

U periodu između dva rata, u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu, Novom Sadu, Subotici i drugim većim mestima mogli su se kupiti *macot* brašno i gotov *macot*, u radnjama koje su držali jevrejski trgovci.¹⁰² Oni su uoči praznika reklamirali svoje *šel Pesah* proizvode u novinama. U mnogim mestima, *macot* brašno i gotov *macot* su kupovani i preko jevrejskih opština koje su te proizvode nabavljale direktno u fabrikama *macota*. U našoj zemlji su postojale dve velike fabrike *macota*: jedna u Subotici, »Fabrika *macota* Moše Klajna« i druga, u Osijeku »Morgenstein, Sukaj i Fišer«. Iz ove dve fabrike snabdevala se skoro cela zemlja. I vino za *Pesah* moralo je biti *kašer* pa su ga mnogi pravili sami u kući, ili su ga kupovali kod jevrejskih trgovaca.

Među veoma stare i zanimljive običaje, spada i *kašerovanje* posuđa i pribora za jelo. Propisi nalažu da se za *Pesah* ne sme ni kuvati u sudovima ni jesti iz sudova koji služe za svakodnevnu upotrebu. Mnogi su imali posebne komplete sudova samo za praznik, a oni koji nisu, pribegavali su *kašerovanju*. Pod tim se podrazumevalo da se metalno posuđe prokuvava u vreloj vodi ili žari na plamenu, a stakleno potapa više dana u hladnu vodu. Ceo proces obavlja se zato da bi se sa sudova uklonili i najmanji tragovi *hameca*. Nekada se običaj *kašerovanja* izvodio javno, u dvorištu hrama ili u dvorištu jevrejske škole. Tu su se donosili sudovi i potapali u veliki kazan sa vrelom vodom. U Jevrejskoj mahali u Beogradu taj se običaj

¹⁰⁰ Nisim Alba, navedeni tekst, 9.

¹⁰¹ Isak Papo, *Sećanja na tri decenije života u našoj porodici (1915—1945)*. Neobjavljen rukopis, poslat na konkurs SJOJ oktobra 1983. Sarajevo, 22.

¹⁰² U Sarajevu je bila poznata Kampusova pekara, u Novom Sadu: pekara Geze Adlera, Marka Grinfelda i Ignjata Šlanda, u Subotici: Špicerova pekara itd.

nekada nazivao *skaldar el kovri* (prati u kipućoj vodi). U dvorištu sarajevskog hrama zvanog »*Kal Grandi*« nekada se ložila velika vatra i domaćice su donosile svoje sudove, pa ih je *šamaš* velikim drvenim mašama okretao u kazanu. Nakon toga su sudovi ispirani ključalom vodom.¹⁰³ U kazane su, radi što boljeg efekta pranja, ubacivani otopljeno olovo, živa soda, usitnjano kamenje ili pepeo. I Aškenazi u našoj zemlji imali su isti običaj i nazivali su ga *kašern*, a u kazane su ubacivali usitnjane cigle. Običaj javnog *kašerovanja* sudova postepeno se napuštao i, u periodu između dva rata, većina domaćica je sama izvršavala ovu obavezu u svojim kućama, prokuvavajući sudove u vreloj vodi. U Bihaću, na primer, to se zvalo *skaldar los tepsinas*.¹⁰⁴ U ponekim pobožnim porodicama nije bio redak slučaj da se i šporet na kome se kuva svakodnevno *kašeruje* pre *Pesaha*. Domaćice su ga prvo trljale lužinom, a kad se očistio, morao se potpaliti, i tek kad izađe prvi dim, šporet se smatrao za *kašer*.¹⁰⁵

U Žepču je bio slučaj da se svaka posuda veže kanapom pre potapanja u kazan sa vrelom vodom. Svaki sud se tri puta umakao u vodu, nakon čega se smatralo da je čist.¹⁰⁶

Nekoliko nedelja pre nastupa *Pesaha* u jevrejskim školama, ali i kod kuće, deca su učila da čitaju *Hagadu*, posebno deo poznat pod imenom *Ma ništana*, jer je običaj da u toku *seder* večere deca čitaju taj pasus ili ga izgovaraju naizust.

I konačno, kada su sve pripreme obavljene, proslava praznika je počinjala u sumrak 15. *nisana*, svečanom porodičnom večerom. Svi su se, okupani i u novim odelima, okupljali oko za tu priliku specijalno postavljenog stola. Jedna od bitnih karakteristika praznika jeste upravo okupljanje porodice. Osećaj zajedništva i pripadnosti porodici naročito se negovao i isticao za vreme *Pesaha*.

Na stolu se obavezno morala nalaziti *Pashalna Hagada*, *seder činija* sa simbolima praznika i vino *kašer šel Pesah*. Propis nalaze da u toku večere svi treba da ispiju najmanje

¹⁰³ Uputnici br. 25 i 27.

¹⁰⁴ Uputnik br. 26.

¹⁰⁵ Uputnik br. 31.

¹⁰⁶ Uputnik br. 30.

po četiri čaše vina, čak i deca. U boljestojećim porodicama ispred svakog ukućanina stajala je po jedna *Hagada*, kako bi svi mogli da prate tok čitanja. Tamo gde to nije bio slučaj, morala je postojati jedna iz koje je čitao domaćin. Na *seder činiji*, koja je mogla imati razne oblike — od specijalnog porcelanskog tanjira sa posebno obeleženim udubljenjem za svaku namirnicu, do metalnog poslužavnika — nalazili su se: tri komada *macota* pokrivena belim salvetom, pečeno krilo od pileta, jaje kuvano u luku, zatim tzv. *haroset* (aromatična mešavina seckanih jabuka, oraha, suvog grožđa, vina i začina), komadić celera, rena ili list zelene salate, posudica sa slanom vodom ili sirćetom. Svaki od ovih elemenata ima svoju precizno određenu simboličnu ulogu u toku večere.

Sederom rukovodi domaćin. On prvo pročita uobičajeni blagoslov *kiduš*, kojim započinje svaka svečana večera. Nakon toga svi ispijaju prvu od četiri propisane čaše vina. Domaćin potom pere ruke nad za to posebno pripremljenim laborom, i to je tzv. *urhac*. Zatim svako dobije po komadić peršuna umočenog u slanu vodu ili sirće, što će se pojesti uz odgovarajući blagoslov. Domaćin uzima srednji od tri komada *macota* sa *seder činije* i lomi ga na dva dela, i to se zove *jahac*. Jednu polovinu vraća pod salvet na činiji, a drugu zvanu *afikoman* ostavlja sa strane da mu posluži u završnici večere. *Magid* podrazumeva početak čitanja *Hagade* i njenog tumačenja svima prisutnima. Nije bilo retko da se *Hagada* čitala pasus po pasus, uporedo na više jezika. Domaćin bi započinjao na hebrejskom, a pratilo ga je neko na latinu, nemačkom, mađarskom, jidišu ili srpskohrvatskom, što je zavisilo od govornog jezika porodice. *Seder činija* se podizala uvis i istovremeno izgovarao početni pasus *Hagade* poznat kao »*Ha lahma anja*« (ovo je hleb bede). U mnogim porodicama je bio običaj da se tada otvaraju vrata od kuće i u toku *sedera* drže otvorena, jer se smatralo da je to veče kada svaki namernik može da se pridruži proslavi. »*Ma ništana*« (po čemu se razlikuje ova noć) je zajednički naziv za četiri pitanja koja obično najmlađi učesnik *sedera* postavlja, a čija je suština u tome da se objasni zašto se samo te večeri jedu pomenute simbolične namirnice i koja je svrha tih obreda. Domaćin daje na njih odgovor, čitanjem odgovarajućih pasusa iz *Hagade*.

Čita se priča o četiri učenjaka, parabola o četiri sina i priča o rođenju Mojsija i Izlasku iz Egipta. Ovaj se deo završava nabrojanjem deset napasti koje je Bog poslao na Egipćane, pa se tom prilikom obično zamače prst u čašu sa vinom i otresaju kapljice, u smislu »daleko od nas bilo«. Negde je običaj da se pri pomenu svake napasti sipa malo vina u lavor, a istovremeno se u isti lavor sipa i malo vode.¹⁰⁷

Nakon toga svi ispijaju po drugu čašu vina. Pre nego što će se poslužiti praznička večera, treba obaviti još nekoliko obrednih radnji.

Najpre će domaćin oprati ruke uz odgovarajući blagoslov, a to će isto uraditi i svi muškarci za stolom, i to je tzv. *rahca*. Zatim će izgovoriti dva blagoslova nad macotom, jedan zvani *moci* i drugi *maca*. *Moci* i *maca* su nazivi za komade macota sa *seder činije*, gornji i srednji. Domaćin će odlomiti po komadić od oba, podeliti ih svima, i to će se pojesti uz izgovaranje blagoslova.

Maror je naziv za komadić gorke trave, celera ili rena, koji se zamoči u slatki *haroset* i pojede. Zatim se pojede i *Hilelov sendvič* (dva komadića macesa između kojih je ren ili list salate). Pre večere svako će pojesti i po komadić tvrdo kuvanog jajeta zamočenog u sirće ili slanu vodu, što je tzv. *šulhan oreh*.

Prazničke večere su obično veoma bogate u pogledu izbora jela i poslastica. Na osnovu ankete o prazničkim običajima, sprovedene u Jevrejskom muzeju, došlo se do zaključka da se u sefardskim kućama najčešće na stolu našla *kaldu di gajina kun albondigas* (kokošija supa sa maces knedlama), *sungatu*, *mina di karni kun fožas di macot*, *mina di spinaka kun fožas di macot* (sve različiti nazivi za pite od macota punjene mesom, prazilukom ili spanaćem), *inhaminadus* (jaja kuvana u luku). Od slatkiša, najpopularnije su tzv. *fritulas*, *furtulikas* ili *frutada* (macot pomešan sa jajima, pržen na ulju i posut šerbetom).

U aškenaskim porodicama obično se jela supa sa macot knedlama ili »boršč« (supa od kupusa i cvekle). Zatim

¹⁰⁷ Isak Papo, n. d. 11.

hremzlah, šolet jaja (jaja kuvana u luku). Pečenje jagnjeće, gušćije ili pileće. Od poslastica: *kugl* (puđing od macota), *maces torta* (torta od macesa), *Maces in šlafrok* (maces u šlafroku) itd.

Po završetku večere nastupao bi za decu najzanimljiviji deo proslave tzv. *cafun*, a sastojao se u traženju i otkupljivanju *afikomana*. *Afikoman* je parče srednjeg komadića macesa koji je domaćin odlomio još na početku večere i dao ga nekom od dece da ga, izavezanog u salvetu, drži preko ramena. Ime je dobio od grčke reči *afikomion*, što znači gozba. U vezi sa *afikomanom* vremenom su se razvili razni običaji. Negde se sa *afikomanom* prebačenim preko ramena išlo po kući, simbolično pokazujući da su tako naši preci izašli iz Egipta. Negde su, pak, deca krala *afikoman* i sakrivala ga, a domaćin je morao da obeća nagradu kako bi ga dobio natrag. Svi ovi običaji vezani za *afikoman* objašnjavaju se potrebom da se deca održe budna tokom večere. U literaturi o *Pesahu*, uglavnom preovlađuje mišljenje prema kome se sakrivanje i otkupljivanje *afikomana* smatra aškenaskim običajem, a držanje *afikomana* preko ramena sefardskim.

Nakon što je domaćin dao obećanu nagradu, *afikoman* se vraćao na sto, pa je svako dobio po komadić i pojeo uz blagoslov kojim se zahvaljuje za bogatu večeru. *Afikoman* je poslednji komad hrane koji se te večeri pojede, pa se veče nastavlja čitanjem *Hagade*, pevanjem psalama i ispijanjem treće i četvrte čaše vina. Pre nego što se ispije poslednja čaša, dočekuje se prorok Eljahu. Predanje kaže da je on izaslanik Mesije i da u toku *sedera* obilazi jevrejske domove i blagosilja ukućane. Zato ko nije do tada držao vrata otvorenim, sada ih otvara: da prorok može da uđe i ispije svoje vino koje mu se u specijalnoj čaši stavlja na sto. Negde je običaj da se na stolu tokom cele večere drži jedan pribor za jelo više, namenjen proroku. Nakon ispijanja poslednje čaše svi jedni drugima požele: »*Lešana habaa bijerušalajim*« (Iduće godine u Jerusalimu). Ovim je protokolarni i obavezni deo večere završen i počinje tzv. *nirca* (završnica u toku koje se pevaju razne pesme, ne samo one koje su navedene u *Hagadi*, već i druge, npr. romanse i sl., što je zavisilo od sredine i same porodice). U *Hagadi* je navedeno nekoliko pesama koje se

obavezno pevaju na kraju *sedera*, kao što su: »*Dajenu*« (Bilo bi nam dovoljno), zatim »*Kilao noe*« (Njemu pripada hvala i čast) i najpopularnija tzv. *Had Gadja* (jedno jare za dve pare). Kod Sefarda se ova poslednja pevala na ladinu: »*il kuvritiku ke mi mirko mi padre*« (kupio mi otac jare), a kod Aškenaza na nemačkom: »*Ein Lämmchen, ein lämmchen es kaufte sich's mein Vater*).

Popularna pesma među Sefardima bila je i: »*uno eze el kriador*« (jedan je Bog), a ista se kod Aškenaza pevala na hebrejskom kao »*Ehad mi Jodea*« itd.

U ortodoksnim porodicama u Subotici, veče se završavalo pesmom »*Sir Haširim*« (Pesma nad Pesmama).¹⁰⁸

U našoj zemlji izdate su samo tri *Hagade*. Najstarija iz 1860. godine, štampana je u Knjaževskoj štampariji kneza Miloša i poznata je kao *Seder Agada* i izdavač je Moše D. Alkalaj.¹⁰⁹ Zatim *Hagada* Križevačkog rabina dr. M. Engela, sa srpskohrvatskim prevodom, štampana 1906. godine u Budimpešti, u štampariji Samuela Markusa, i *Agada de Pesah* sa prevodom na ladino, štampana u Sarajevu 1931. godine u štampariji Menahema Papa u izdanju knjižara Simona Katana.

Kao što je to bio običaj u zemljama dijaspore, tako se i u našoj zemlji *seder* održavao dva puta, prve i druge večeri praznika. Prva i poslednja dva dana smatrana su punim praznikom, kada se za razliku od ostalih dana nije radilo. Prva dva zvala su se *primeros*, a poslednja dva *ultimos*.

Jedna od karakteristika *drugog sedera* jeste početak odbrojavanja *omera*. Na kraju *Hagade* postoji za to poseban odeljak koji se čita samo te večeri i kojim se objavljuje da je *danas prvi dan omera*, pa će se nastaviti i nakon završetka praznika, svako veče kod kuće ili u hramu, sledećih 49 dana do nastupa narednog praznika, *Šavuota*.

Zanimljivi su i običaji kojima se u religioznim porodicama obeležavao završetak praznika, tj. prestanak zabrane za upotrebu *hameca*. Običaj se kod Sefarda nazivao *kumer*

¹⁰⁸ Upltnik br. 41.

¹⁰⁹ Isak Alkalaj, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu*, Prilozi za kulturni život beogradskih Jevreja u prošlom veku, *Jevrejski almanah za godinu 1925—1926*, Vršac, 1925, 133.

hamec (jesti *hamec*) i negde je upražnjavano da domaćin, vraćajući se sa večernje molitve poslednjeg dana praznika, ponese kući travu koju posipa po glavama ukućana, ili se čak podovi u kući zasipaju travom — sve u nameri da se kuća ponovo označi kao nečista. Ponegde se te večeri jela halva i somun, što je bio prvi *hamec* obrok posle 8 dana.

Pesah Šeni, *Pesah Katan* ili *Pesah di lus tinjzos* su nazivi za 14. dan meseca *ijara* (april) kada svi koji iz bilo kojih razloga (bolesti, putovanja itd.) nisu mogli da prisustvuju *seder večeri* 14. i 15. *nisana*, simbolično proslavljali naknadno praznik i obično jeli komadić mesa veličine masline.

Lag baomer

Vremenski interval od sedam nedelja koji deli *Pesah* od narednog praznika *Šavouta*, poznat je kao period *sefirat haomer*. Ime je dobio od stare palestinske mere za težinu zvane *omer* (oko 4 kg.) koja je skoro hiljadu godina bila mera za prinošenje mladog ječma, kao žrtve u Hram, na početku žetvene sezone. Sve do razorenja drugog Hrama, period *omera* je bio veoma važan, jer je to bilo vreme žetve. Međutim, među Jevrejima u dijaspori ovaj će vremenski interval postepeno promeniti svoj karakter i postati vreme žalosti i tugovanja zbog pojedinih nesrećnih događaja u prošlosti. Izbegavala su se venčanja, proslave veselog karaktera, zanemarivao se spoljni izgled, kao što se to radilo za vreme žalosti za umrlim srodnikom itd.

Međutim, u tom intervalu od 49 dana, jedan je bio izuzet iz žalosti, a to je bio 18. *ijar* (april-maj). On je padao na 35. dan *omera*, i poznat je kao *Lag baomer*.

Neki smatraju da je *Lag baomer* ostatak nekog starog paganskog praznika, a to zaključuju na osnovu običaja paljenja vatre na otvorenom prostoru, igranja oko nje i nošenja buktinje, što je još i danas jedna od glavnih karakteristika praznika. U literaturi, međutim, uglavnom preovlađuje teza da je *Lag baomer* istorijski praznik, jer slavi uspomenu na poznate ličnosti i događaje iz jevrejske istorije. To su u prvom redu veliki Rabi Akiba, jedan od

najvećih jevrejskih mislilaca svih vremena, začetnik Mišne, i Rabi Šimon Bar Johaj.

Rabi Akiba je uz Bar Kohbu bio jedan od inicijatora i duhovni vođa ustanka protiv Rimljana. Njegovi mnogobrojni učenici pridružili su se ustanicima, mnogo ih je poginulo, pa *Lag baomer* slavi uspomenu i na njih. Kabalista Šimon Bar Johaj, borio se takođe ceo svoj život protiv rimske tiranije i bio proganjan, a predanje kaže da je umro na 33. dan *omera*. Sahranjen je u gradu Meronu, a nad njegovim grobom se još i danas svake godine na ovaj praznik održavaju hodočašća, uz paljenje vatri i nošenje buktinja.

Kao, u svim zemljama dijaspore, tako je i u našoj zemlji, pre drugog svetskog rata, *Lag baomer* proslavljan kao veseo praznik đaka i studenata: u prirodi, u igri i vedrom raspoloženju.

Proslavu praznika organizovale su najčešće jevrejske škole, opštine ili poneko omladinsko društvo.

Jevrejska deca i omladina u Sarajevu odlazili su sa svojim učiteljima, pre početka prvog svetskog rata, na izlet do mesta zvanog Na hridu, a uz put su pevala popularnu pesmu: *En keloenu*¹¹⁰ (Niko kao naš bog). Omiljeno izletišta Sarajlija bila je i Kozja čuprija u dolini Miljacke, a često se na ovaj praznik odlazilo u Stolac, na grob Rabi Moše Danona.¹¹¹

Karakteristika *Lag baomerskih* izleta u Bosni bila je ta da su se često pretvarali u teferiče, na kojima su uzimali učešća đaci i njihovi roditelji. Dok su se deca igrala drvenim lukovima i strelama, njihove majke su sedele, vezle, nudile svoje specijalitete i pevale španske romanse.

Jevreji u Bihaću imali su svoje izletišta Privilica, tri kilometra udaljeno od grada.¹¹²

I Bitoljci su u organizaciji »*Hatehije*« ili »*Hašomer Hacaira*«, odlazili u obližnja izletišta, Bukovo na Peristeru ili u sela

¹¹⁰ Upitnik br. 34.

¹¹¹ O grobu Moše Danona upoz. Tihomir Đorđević, *Jevrejska svetinja u Stocu, Naš narodni život VIII*, Beograd, 93—97.

¹¹² Upitnik br. 24.

Dihovo i Hristifor, gde su vreme provodili u pesmi, igri i skautskim takmičenjima.¹¹³ Beogradski Jevreji odlazili su u Topčider ili u Košutnjak u organizaciji »*Hašomer Hacaira*« i Jevrejske škole obeju opština. Tamo su priređivana lakoatletska takmičenja, kros-kontri i fudbalske utakmice. Pobednicima su deljene nagrade, a mlađi članovi *Kena* dobijali su *šomerske marame* i prelazili u višu starosnu grupu. Pevalo se i igralo, a katkad je neki od profesora držao predavanje o značaju praznika.¹¹⁴

U Splitu, izlete na Marjan i okolinu organizovala je opština u saradnji sa »*Jardenom*«. I na tim izletima bilo je predavanja, kulturno-umetničkog programa, pesme i igre.¹¹⁵

U Subotici, Bezdanu, Senti, Baji, išlo se takođe u prirodu na ovaj dan. Deca su se igrala lukovima i strelama, oponašala Bar Kohbine ratnike.

I Novi Sad je imao svoj *Lag baomerski* program u organizaciji »*Hašomer Hacaira*«, na Fruškoj gori.

U Zemunu, u sinagogi Sefardske opštine, u vreme *Arvita* (večernja molitva) pevala se himna »*Bar Johai*«. ¹¹⁶

Šavuot

Uz *Pesah* i *Sukot* *Šavuot* je treći najstariji jevrejski praznik. Jedan je od retkih koji nam je poznat po više različitih imena koja su nastajala postepeno, prateći promenu značenja praznika.

U početku to je bio poljoprivredni praznik koji su Jevreji preuzeli od starosedelaca Kanana, nakon doseljenja, i njime obeležavali završetak žetvene sezone. U tom smislu ga pominje i Tanah pod nazivom *Hag Hakacir* (praznik žetve) i *Hag Habikurim* (praznik prvina) (Druga knjiga Mojsijeva 23, 16).

¹¹³ Upitnik br. 116.

¹¹⁴ Vesnik sefardske veroispovedne opštine, br. 6. 1939. god. »*Lag baomer u Beogradu*«, 9.

¹¹⁵ Upitnik br. 91.

¹¹⁶ Upitnik br. 45.

Sinagoga u Osijeku ukrašena zelenilom za Šavuot

Početak i kraj žetvene sezone bio je nekada u drevnoj Palestini veoma važan period, u godini. Tada su se održavale svetkovine i prinosite žrtve u Hram. Na početku žetvene sezone, u *nisanu*, svetkovan je *Hag Hamacot*, praznik beskvasnog hleba, pa se u Hram nosilo ječmeno brašno ili zrnevlje u težini od jednog *omera*. Nakon nepuna dva meseca, u *sivanu*, završavala se žetva, pa su se u Hram nosili tzv. *bikurim hlebovi* (prvine od novog pšeničnog brašna i kvasca).

Veoma dugo *Šavuot* je bio pomerljiv praznik. Naime, kada će se slaviti zavisilo je od toga kada je počinjala žetva ječma. Zbog vremenskih uslova to se svake godine menjalo. I u Bibliji postoje protivrečni propisi o tome kada se slavi *Šavuot*. Jer na jednom mestu se kaže da od žetve ječma do žetve pšenice treba da prođe 50 dana. Sa odbrojanjem tog perioda treba početi ili od drugog dana *Pesaha*, ili od prve subote koja pada u toku sedam dana *Pesaha*. Zavisno od toga kako je ko tumačio ovaj propis, različito se i slavio praznik. Tek nakon kanonizacije Vavilonskog Talmuda, negde u VI veku naše ere, propisano je da *Šavuot* treba slaviti svake godine na dan 6. *sivana*. Talmud kaže da su verski autoriteti izračunali da je Bog dao Mojsiju Zavetne ploče sa deset zapovesti 6. *sivana*, pa zato na taj dan treba slaviti praznik.

Nakon razorenja Hrama praznik je sve više gubio od svog prvobitnog poljoprivrednog karaktera, a vremenom mu je

udahnut nov sadržaj tako što je doveden u vezu sa predanjem o dobijanju zakona Tore na Sinaju. Slaviće se nadalje kao nacionalni praznik zvan *Zeman matan Toratenu* (vreme dobijanja naše Tore).

Činjenica da od početka do kraja žetvene sezone treba odbrojavati sedam nedelja, uslovlja je još jedan naziv praznika, *Hag Hašavuot* (praznik nedelja). Kada je Tanah preveden na grčki, taj je praznik preveden kao *Pentekoste*.

Među Jevrejima u našoj zemlji praznik je poznat pod imenima: *Šavuot*, *Ševuot*, *Sivo*, *Ševues*, ili *Švies*. Gotovo jedini ritual vezan za ovaj praznik je ukrašavanje unutrašnjosti kuća i sinagoga zelenilom i cvećem, što je reminiscencija na nekadašnji poljoprivredni karakter praznika.

Nije postojalo neko određeno pravilo o tome gde se u kućama stavlja zelenilo. To je zavisilo od porodice. Najčešće se stavljalno oko vrata, prozora, slike na zidovima, u vazama na stolu. Međutim, u sefardskim kućama obavezno se ukrašavalo viseće ili stojeće kandilo, tzv. *kandil* i to cvećem i trešnjama. *Šavuot* u našim krajevima pada u vreme sazrevanja trešanja, pa su one na neki način bile simbol praznika. U nekim porodicama ukrašavali su se posebno mezuze.¹¹⁷ Neki su ukrašavali jednu ili dve sobe, neko ceo stan čak i kuhinju, a negde su se girlande zelenila stavljalne na ulazne kapije i dvorišna vrata.¹¹⁸

U Subotici su i sinagoge ukrašavane zelenilom i vencima ruža, pa je unutrašnjost bila ispunjena prijatnim mirisom. U Splitu je vladao običaj da svaka porodica pošalje u hram cveće, pa je tako i hram pretvaran u mirisnu baštu. Posebno su ukrašavana srebrna kandila u starom splitskom hramu.¹¹⁹

Na dan praznika u sinagogi se čita tzv. prvi deo *Megilat Rut*, jedna od pet *Megila* (svitaka). To je, slično kao i *Megilat Ester*, lepa književna tvorevina, čita se na praznik

¹¹⁷ Uputnik br. 12.

¹¹⁸ Uputnici br. 4 i 120.

¹¹⁹ Tina Fincl, *Sećanje na Šavuot u Splitu*, prigodni materijali o jevrejskim praznicima koje su sakupile članice ženske sekcije JO, Beograd 1985. godine.

zato što se radnja događa u vreme žetve, a glavna junakinja Moavka Rut, primila je jevrejsku veru i smatra se rodonačelnicom dinastije čuvenog kralja Davida. Na drugi dan praznika čita se drugi deo svitka o Ruti.

Kod Aškenaza u vreme *musafa* (prepodnevna molitva u hramu) peva se himna *Akdamut (Akdomes)*.

U Bitolju je bio običaj da se na bogoslužje u sinagogi za ovaj praznik pozovu visoki državni funkcioneri i oficiri. Deca iz *Lomdej Tora* pevala su tom prilikom na hebrejskom i latinu Megilu o Ruti.¹²⁰

Bat Micva, konfirmacija, sticanje verskog punoletstva za devojčice, običaj raširen među Aškenazima u našoj zemlji. U Subotici, članovi neološke opštine taj su obred vršili na *Šavuot*. Prema sećanjima Subotičanki Edite Deri i Jelisavete Dinić, *Bat Micva* je bila velika svečanost. U prepunu sinagogu ulazilo je desetak devojčica od po dvanaest godina, sve u belim haljinama i belim rukavicama. U rukama su imale ili korpice sa cvećem ili po jednu belu ružu. Penjale su se na *bima* gde je stajao rabin. Nakon što bi on završio sa svojim prigodnim govorom i blagoslovom, devojčice bi izgovarale određeni tekst iz Biblije: prvo, jedna na hebrejskom, za njom druga na srpskom, a potom treća na mađarskom. Zatim bi veliki venac od cveća položile na svitak Tore. Po završetku ceremonije, svaka je dobijala za uspomenu po jedan molitvenik. Isto popodne svečarke su bile pozvane u kuću rabina na zakusku.¹²¹

Na ovaj praznik je bio običaj da se prvi dan jede mesno jelo, a drugi dan samo mlečno. Zavidljivo je koliko su jevrejske domaćice umele da spreme raznih jela i poslastica od mleka i sira.

U Sefarda pravile su se poslastice od pirinča: *ličikas* (puding od mlevenog pirinča), *sutlač* (sutlijaš) *aroz di leči* (sutlijaš posut cimetom u formi Magen Davida). U Aškenaza kolači sa sirom zvali su se *milhikes* ili *kasedolken* ili *delkli*.¹²²

¹²⁰ Upitnik br. 46.

¹²¹ Upitnici br. 60 i 88.

¹²² Upitnik br. 51.

Od kolača za *Šavuot*, posebno treba pomenuti dva: *La manu di Moše rabenu* i *Montis si Sinaj* ili *Montis di Šavuot*. Oba su više sefardski specijaliteti. Prvi, koji u prevodu znači Mojsijeva ruka, pravljen je u specijalnim modlama u obliku šake. Drugi zvan sinajsko brdo, imao je formu okruglog hleba ili pogače sa apliciranim ili urezanim ukrasima. Testo se pravilo kao kiselo ili kao milihrot sa suvim grožđem. Ukrasi su bili od istog testa i imali su razne simbolične forme: tu su stepenice, kao uspomena na Mojsijevo penjanje na Sinaj, zavetne ploče sa zapovestima, valjčići u obliku svitka Tore, jer je *Šavuot* praznik Tore, magični štap kojim je Mojsije razdvojio vodu Crvenog mora. Pored toga bilo je još i raznih ptica, Davidova zvezda i dr.

U nekim kućama pravljen je samo jedan veliki Montis, a negde i više manjih, za svako dete po jedan. U Štipu se kolač zvao *El Monte* i na njemu su vajane figure velikih jevrejskih majki, zatim Mojsija, Arona itd.¹²³ U Prištini, *Montis* je imao duguljast oblik i bio je ukrašen oblicima merdevina i ptica.¹²⁴

U mnogim mestima u našoj zemlji upražnjavano je da se prvog dana praznika odlazi na izlet u obližnja brda, kako bi se deca penjala u spomen na Mojsijevo penjanje na Sinaj.

Tiša beav

Tiša beav (na hebrejskom, deveti dan meseca *ava*) je dan nacionalne žalosti, obeležen postom. Najstariji postovi nastali su u vreme vavilonskog ropstva, kao sećanje na Nabuhadnecarovo zauzeće Jerusalima i razorenje Hrama. Među najstarije postove spada i *Tiša beav*, na koji je trebalo oplakivati razorenje prvog Jerusalimskog hrama, uništenog 586. godine pre nove ere.

Tokom vremena i druge velike nacionalne katastrofe vezane su za ovaj dan. Predanje kaže da je na ovaj dan razoren i drugi Jerusalimski hram, sedamdesete godine naše ere; da je pala i tvrđava Betar, poslednje uporište

¹²³ Uputnik br. 124.

¹²⁴ Uputnik br. 19.

Bar Kohbe u borbi protiv Rima; da je opljačkan i razoren Jerusalim i u njemu podignut paganski hram. U srednjem veku proširilo se verovanje da je na ovaj dan započeo izgon Jevreja iz Španije.

Običaji vezani za *Tiša beav* su stari. Samom postu prethodi period od tri nedelje žalosti, koji počinje 17. *tamuza* (mart-april) i traje do 9. *ava*, a po karakteru je sličan danima *sefire* (žalosti između praznika *Pesaha* i *Šavuota*).

Prvih 9 dana meseca *ava*, od *Roš Hodeš ava* do početka posta, pravila žalovanja postaju još strožija. Ne održavaju se venčanja i zabave; meso i vino se izostavljaju iz jelovnika, sem subotom; ljudi se ne briju i ne kupaju — jednom rečju, izbegava se sve što pričinjava uživanje u toplim letnjim danima.

Pravila o postu veoma su stroga. Poslednji obrok uzima se uveče, još za videla, nakon čega će se postiti sve do pojave prvih zvezda narednog dana. U toku poslednjeg obroka, uz ostalu hranu, simbolično se uzima i tvrdo kuvano jaje posuto sa malo pepela, u spomen na predanje koje kaže da su oba hrama pretvorena u pepeo.

Dva su osnovna pravila koja Halaha nalaže za *Tiša beav*: post i čitanje tužbalice Jeremijin plač, tzv. *Ehe* na večernjoj službi. Ostali propisi, kao sedenje na podu ili na niskim stolicama, hodanje bez kožne obuće i sl. spadaju u žalobne običaje i njihovo pridržavanje zavisilo je od sredine.

Tiša beav pada u julu ili avgustu, u vreme najžešćih letnjih vrućina, pa su pravila o dugom postu bila teško podnošljiva. Verovatno iz tog razloga, već tri nedelje pre posta, počinjale su pripreme, tzv. *dreivohn*, koje su se sastojale uglavnom u privikavanju na lakšu hranu. Meso i alkohol se nisu koristili, osim subotom, a preko nedelje se jela mlečna hrana. Od početka meseca *ava* pravila o postu postojala su još strožija, a ti dani nazivali su se *nain teg* (devet dana).¹²⁵

Poslednji bezmesni obrok pre posta bio je pasulj ili sočivo, zasitna hrana, nakon koje se duže vreme nije osećala

¹²⁵ Uputnik br. 81.

glad. U Vojvodini se jelo tvrdo kuvano jaje posuto pepelom iz čisto simboličnih razloga. U ortodoksnim porodicama postili su svi bez razlike, i odrasli i deca. Međutim, za decu je post trajao nešto kraće, pola dana.

Odlazak u hram i slušanje biblijske knjige *Eha* (Jeremijin plač) bilo je obavezno za sve. Negde su, najviše u Bosni i Makedoniji, išli svi — stari, mladi i deca školskog uzrasta — dok su u drugim sredinama, kao što su Hrvatska i Vojvodina, išli samo oni koji su u kući držali do tradicije, a to su bile starije osobe. Deca su retko išla. Zanimljivo je da su deca u Bosni (Sarajevo, Doboј) sedela na klupicama i, da bi prekratila vreme i zavarala glad, nizala perlice i bobice, zvane *babke*, na konac.¹²⁶

Već prema propisima za *Tiša beav* i hram je bio specijalno pripreman za ovaj dan. Iz njega su uklanjani svi ukrasi, skidani vezeni *paroheti*, a *bima* je prekrivena crnim pokrovom kao mrtvački sanduk. Svetlo se smanjivalo na najmanju meru i paljene su lojanice. U Sarajevu, Brčkom, Prištini, Bitolju uklanjane su klupe i umesto njih stavljane niske klupice. Negde je samo rabin sedeo na klupi, a ostali na podu. U Sarajevu, na Bjelavama, vernici su pri ulasku u hram dobijali jastuk i papuče, da ne bi bosci sedeli na golom podu.¹²⁷

Dok se čitala *Eha Jaševa Vadad* tužbalica, jedva čujnim glasom, prisutni su uzdisali i tiho plakali. U Bitolju su i žene imale svoju tužbalicu *Makonenot*.¹²⁸

U Sarajevu i Beogradu, na dan posta, pre podne, išlo se na groblje, gde su čitani pomeni.

Za ovaj dan vezan je niz praznoverica koje se uglavnom odnose na vodu. U Zemunu su pokriveni sudovi sa vodom, da u nju nešto ne upadne, a u vodu se nije smelo ni gledati.¹²⁹ Deci je naročito teško padala zabrana kupanja, koju su njihove majke objašnjavale »smrtnom opasnošću«.

¹²⁶ Upitnik br. 1.

¹²⁷ Upitnik br. 23.

¹²⁸ Upitnik br. 17.

¹²⁹ Upitnik br. 4.

Literatura

Nisim Alba, *Život bitoljskih Jevreja*, rad pročitan na sastanku Koordinacionog odbora ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, oktobra 1985. u Skoplju.

Dr Mirko Barjaktarević, *Osnovi opšte etnologije*, Beograd, 1977.

Max Berger, Wolfgang Häusler, Erich Lessing, *Judaica*, Wien — München, 1979.

Biblija, Zagreb, Stvarnost, 1968.

A. P. Bloch, *The Biblical and Historical Background of the Jewish Holy Days*, New York, Ktav Publishing House, INC, 1978.

Hajim Davičo, *Sa Jališe*, Beograd, 1898.

Eli and Elise Davis, *Jewish Folk Art over the Ages*, Rubin Mass, Jerusalem, 1977.

Aleksandar Saša Demajo, *Prilog istorijatu jevrejske zajednice u Beogradu u periodu između dva svetska rata*, Beograd, 1984.
Rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju.

Dušan Drljača, *Neka zapažanja o životu i običajima sarajevskih Jevreja*, Radovi XI savetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica, 1970.

Moric Elazar, *Neka moja lična sećanja iz detinjstva i mladosti*, rad pročitan na sastanku Koordinacionog odbora ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Skoplje, oktobra 1985.

Enciclopaedia Judaica, Jerusalem, 1971.

Moris Epstein, *All About Jewish Holidays and Customs*, Ktav Publishing House, INC, 1970.

Priscilla Fishman, *Minor and Modern Festivals*, Jerusalem, Keter Publishing House, 1973.

J. G. Frazer, *Zlatna grana*, Beograd, 1937.

Doc. dr Lavoslav Glesinger, *Hebraizmi u govoru zagrebačkih Jevreja*, Jevrejski almanah, 1957—58. Beograd.

Hyman E. Goldin, *A Treasury of Jewish Holidays, History, Legends, Traditions*, New York, Twayne Publishers, 1952.

Judisches Lexikon, Berlin, 1930.

Žak Konfino, *Mi imamo zašto da živimo*, Omanut, mjesečnik jevrejske kulture, Zagreb, God. IV, br. 3—4, 1940. godine.

Petar Kostić, *Godišnji običaji u okolini Zaječara*, Glasnik Etnografskog muzeja 42, Beograd, 1978.

Dr Moric Levi, *Jevrejski rukopisi u sarajevskom muzeju*, Omanut, mjesečnik jevrejske kulture, 3—4, Zagreb 1940.

Dr Moric Levi, *Naši s juga, Jevreji u Skoplju*, Omanut, mjesečnik jevrejske kulture, 10—11, Zagreb 1940.

Dr I. Margolis, S. L. Markowitz, *Jewish Holidays and Festivals*, New York, the Citadel Press, 1964.

Alfred Melamed, *Jevrejska udruženja u Skoplju*, rad pročitan na sastanku Koordinacionog odbora ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, oktobra, 1985.

Michael Molho, *Usos y Costumbres de los Sefardies de Salonica*, Instituto Arias Montano, Madrid-Barcelona, 1950.

Molitvenik, priredio dr Gavro Švarc, Zagreb, 1902.

Molitvenik, preveo i uredio dr Šalom Freiburger, rabin zagrebački, Zagreb, 1938.

Dr Eta Najfeld, *Jevrejska zajednica u Slavonskom Brodu između dva svetska rata*, Beograd, 1984.

Y. Newman, G. Sivan, *Judaism A-Z, Illustrated Lexicon of Concepts and Terms*, Jerusalem, 1980.

Isak Papo, *Sjećanje na tri decenije života u našoj porodici (1915—1945)*, rad koji je na XXIX konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije dobio prvu nagradu, 1983.

Krinka Vidaković Petrov, *Usmeno predanje i pisana reč Sefarda u Jugoslaviji*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, septembra 1981. godine.

Mara Petrović, *Sećanja na moju porodicu Jakova Buhora Kalderona*, rad pročitan na sastanku Koordinacionog odbora ženskih sekcija Skoplje, oktobra, 1985.

- Religiozni obredi, običaji i simboli*, Beograd, Radnička štampa, 1980.
- Cecil Roth, *Jewish Art*, Jerusalem, 1961.
- Meyer Sal, *Les Tables de la Loi, principes et rites du Judaisme originel*, Paris, La Colombe, 1962.
- Isak Samokovlija, *Od proljeća do proljeća*, pripovijetke, Sarajevo, 1929.
- Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1966.
- Isak Sion, *Jevreji Štipa u miru i ratu*, rad pročitao na sastanku Koordinacionog odbora ženskih sekcija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, oktobra 1985.
- Hayyim Schauss, *Guide to Jewish Holy Days, History and Observance*, New York, Schocken Books, 1961. (deveto izdanje, prvo izdanje 1938).
- Dr Gavro Švarc, *Obredi izraelske vjere*, Zagreb, 1916.
- Friedrich Thieberger, *Jüdisches Fest Jüdischer Brauch*, Berlin, Jüdischer Verlag, 1936.
- A Treasury of Jewish Folklore*, ed. by Nathan Ausulel, (the stories, traditions, legends, humor, wisdom and folk songs of the Jewish people), New York, Crown publishers, 1960. (devetnaesto izdanje).
- Yaacov Veinstein, *The Cycle of the Jewish Year*, Jerusalem, 1976.
- Vlahović dr Petar, *Običaji i praznoverice naroda Jugoslavije*, Beograd, 1972.
- Eugen Werber, *Talmud*, Rijeka, »Otokar Keršovani«, 1982.
- Umetnička obrada metala za jevrejske praznike i obrede*, Beograd, 1974.
- Architecture in the Hanukkah lamp*, The Israel Museum, Jerusalem, 1978.
- Vezene tkanine iz jevrejskih zbirki u Jugoslaviji*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1978.
- Umetnička obrada plemenitih metala*, Muzej grada Novog Sada, Novi Sad, 1979.
- Jezik, knjiga i pismo Jevreja u Jugoslaviji*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1979.
- Povezivači srpskih knjiga*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1981.
- Jewish Tradition in Art*, The Israel Museum, Jerusalem, 1981.
- Towers of Spice*, the Israel Museum, Jerusalem, 1982.

Bezalel, The Israel Museum, Jerusalem, 1983.

Judaica, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1984.

Staklo u Srbiji XIX veka, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1985.

KATALOŠKI PODACI EKSPONATA

ŠABAT

1. Besamim (posuda za mirise)

XVIII vek, Poljska
srebro; iskucavanje s perforacijom, cizeliranje i graviranje
vis. 20,8 cm.; tež. 165 gr.
na spoljnjem rubu baze monogram KS
inv. br. 109

2. Besamim

XIX vek, Budimpešta
srebro; iskucavanje s perforacijom, livenje i cizeliranje
vis. 17 cm.; tež. 128 gr.
žig na bazi
inv. br. 110

3. Besamim

XIX vek, Austro-Ugarska
srebro s pozlatom; iskucavanje, livenje i cizeliranje
vis. 16,5 cm.; tež. 120 gr.
bez žiga
inv. br. 111

4. Besamim

XIX vek, Beč
legura srebra i pozlaćena bronza; livenje, iskucavanje
vis. 16,5 cm.; tež. 133 gr.
bez žiga
inv. br. 112

5. Besamim

XIX vek, Istočna Evropa
srebro delimično pozlaćeno; iskucavanje, cizeliranje, filigran
vis. 15 cm.; tež. 55 gr.
tri žiga na bazi
inv. br. 113

6. **Besamim**
1821. godina, Poljska
srebro; filigran, iskucavanje i cizeliranje
vis. 13 cm.; tež. 47 gr.
četiri žiga na bazi
inv. br. 114
7. **Besamim**
XIX vek, Austro-Ugarska
srebro; filigran, iskucavanje i cizeliranje
vis. 22 cm.; tež. 110 gr.
tri žiga na bazi i jedan na zastavici
inv. br. 115
8. **Besamim**
XIX vek, Istočna Evropa
srebro; filigran i iskucavanje
vis. 20 cm.; tež. 118 gr.
bez žiga
inv. br. 116
9. **Besamim**
1817. godina, Galicija
srebro; filigran, iskucavanje i graviranje
vis. 18,5 cm.; tež. 190 gr.
u sredini je medaljon s monogramom CVS i godinom 1817.
inv. br. 117
10. **Besamim**
XIX vek, Istočna Evropa
srebro; filigran, iskucavanje i cizeliranje
vis. 21 cm.; tež. 124 gr.
2 žiga na bazi
inv. br. 301
11. **Besamim**
XIX vek, Austro-Ugarska
srebro; filigran i iskucavanje
vis. 21,3 cm.; tež. 115 gr.
tri žiga na bazi i po jedan na svakoj zastavici
inv. br. 118
12. **Besamim**
kraj XIX veka, Istočna Evropa
srebro; filigran i iskucavanje
vis. 9 cm.; duž. 11 cm.; tež. 110 gr.
bez žiga
inv. br. 119
13. **Besamim**
XIX vek, Beč
srebro; filigran, iskucavanje i cizeliranje
vis. 23,7 cm.; tež. 132 gr.
3 žiga na bazi
inv. br. 300

14. **Besamim**
početak XX veka, Jerusalim
maslinovo drvo; rezbarenje, crtež crnim tušem
vis. 14 cm.; natpis na hebrejskom: SUD ZA MIRISNE ZAČINE,
JERUSALIM
inv. br. 302
15. **Besamim**
XX vek, nepoznato poreklo
posrebrana bronza, livenje
vis. 8 cm.
inv. br. 495
16. **Pehar za blagoslov nad vinom**
XIX vek, Poljska
srebro; iskucavanje, cizeliranje i graviranje
vis. 11,7 cm.; tež. 130 gr. R osnove 5,2 cm. R otvora 6,2 cm.
natpis na hebrejskom: ZAPAMTI DAN SUBOTNJI DA GA
SVETKUJEŠ
tri žiga na bazi
inv. br. 319
17. **Pehar za blagoslov nad vinom**
XIX vek, Istočna Evropa
srebro; iskucavanje i graviranje
natpis na hebrejskom: JAVNI POKLON DRUŠTVA MLADIĆA SVETE
OPŠTINE INSDORF, NEKA TE OBNOVI VIŠNJI, AMEN
vis. 12 cm.; tež. 65 gr. R osnove 5 cm. R otvora 6,5 cm.
dva žiga na otvoru
inv. br. 133
18. **Čaša za blagoslov nad vinom**
XIX vek, Austro-Ugarska
srebro; cizeliranje i graviranje
vis. 7 cm.; tež. 35 gr. R osnove 4,8 cm. R otvora 6,5 cm.
natpis na hebrejskom: ZA USPOMENU OD NJEGOVIH UČENIKA 1937.
ŠMUEL ZARVIL VURCEL MENAHEM FELDMAN ISAHAR DOV
MOSKOVIC
dva žiga na otvoru
inv. br. 317
19. **Čaša za blagoslov nad vinom**
prva polovina XIX veka, Austro-Ugarska
staklo, plavo liveno
vis. 12 cm.; R otvora 8,5 cm
natpis u medaljonu: EMLEKUL
inv. br. 504
20. **Čaša za blagoslov nad vinom**
1841. godina, Austro-Ugarska
srebro; cizeliranje i graviranje
vis. 7 cm.; tež. 97 gr. R osnove 5 cm. R otvora 7 cm
natpis na hebrejskom: U ČAST SVETOSTI SUBOTE ČAŠA VINA

**JERUSALIM SVETI GRAD NEKA SE IZGRADI I OBNOVI,
GODINE 1841.**

4 žiga na bazi
inv. br. 316

21. Čaša za blagoslov nad vinom

XIX vek, Beč
srebro; livenje i graviranje
vis. 6,5 cm.; tež. 53 gr. R otvora 6 cm.
natpis na hebrejskom: ŠABAT KODEŠ (SVETA SUBOTA)
2 žiga na bazi
inv. br. 136

22. Posuda za Havdalu

1863. godina, Beč, gravirano u Senti
srebro; livenje i graviranje
tež. 150 gr. R 15,5 cm.
natpis na hebrejskom: IZRAĐENO IZ KASE ZA
DOBROČINSTVA
OVDE IZ SENTE 5623 (1863) GODINE
2 žiga na dnu
inv. br. 134

23. Svetiljka za Šabat

XVIII vek, Istočna Evropa
srebro, mesing, filigran, iskucavanje
vis. 18 cm.; šir. 24,2 cm
Natpis: u filigranu na hebrejskom U ČAST SUBOTE
inv. br. 293

24. Svećnjaci za Šabat (par)

Početak XX veka, Jerusalem, škola Becalel
bakar, srebro, emajl, čilibar
iskucavanje, cizeliranje, graviranje, aplikacija
vis. 10 cm.; R 5,2 cm
Natpis: na hebrejskom jeziku deset zapovesti
inv. br. 505

25. Svećnjaci za Šabat (par)

XIX vek, Istočna Evropa
mesingani lim, livenje, iskucavanje, graviranje
vis. 35 cm.; R 16 cm
inv. br. 506

26. Svećnjaci za Šabat (par)

početak XX veka, Jerusalem, škola Becalel
maslinovo drvo, rezbarenje
vis. 13 cm
inv. br. 322

27. Svetiljka za Šabat

XVIII vek, Poljska
mesing, livenje, iskucavanje
vis. 46,5 cm
inv. br. 131

28. **Posuda za pripremanje subotnjeg jela**
 kraj XIX veka, Istočna Evropa
 mesing, iskucavanje, graviranje
 duž. 41 cm.; šir. 26 cm
 Natpis: na hebrejskom ODEĆA JOJ JE KREPOST I LEPOTA
 (odlomak iz Tanaha, stihovi o vrsnoj ženi, stih 25)
 inv. br. 343
29. **Tanjir za Havadalu**
 XIX vek, Istočna Evropa
 porcelan, R. 23 cm
 Natpis: na hebrejskom, blagoslov za havdalu
 inv. br. 507
30. **Nož za subotnji hleb**
 XX vek, Austrija
 drška od srebra, sečivo od čelika; livenje,
 cizeliranje i graviranje
 duž. 29 cm.; drška 12,5 x 2 cm.
 pet žigova na rubu drške
 natpisi: na sečivu na hebrejskom BLAGOSLOV BOŽIJI OBOGAĆUJE
 na dršci na hebrejskom ZAPAMTI DAN SUBOTNJI DA GA
 SVETKUJEŠ
 inv. br. 143
31. **Tanjir za Šabat**
 1926. godina, Grac
 tu; livenje, graviranje, R 24,7 cm
 natpis na hebrejskom: EVO BOGA SPASA MOGA, BIĆU SIGURAN
 I NEĆU SE PLAŠITI JER JE MOJA SNAGA I PESMA GOSPOD
 KOJI ME IZBAVI.
 U ornament ugraviran u sredini tanjira ukomponovana su
 hebrejska slova čija brojna vrednost daje godinu 5686. (1926).
 Na poleđini natpis na nemačkom: HERRN GEHEIMEN
 MEDICINALRAT DR. BLUMENTHAL IN DANKBARER VEREHRUNG
 OKTOBER 1926.
 tri žiga na dnu
 inv. br. 141
32. **Pokrivač za subotnji hleb**
 kraj XIX veka,
 belo platno, vez crvenim koncem
 pun i kos bod, dim: 46 x 46 cm
 Natpis: na hebrejskom, POZDRAV SUBOTI
 inv. br. 508
33. **Pokrivač za subotnji hleb**
 kraj XIX veka
 belo pamučno platno, vez pamučnim koncem
 crvene, žute i sivo-plave boje.
 pun i kos bod, dim: 44 x 39 cm
 Natpis: na hebrejskom I BI VEĆE I BI JUTRO DAN SEDMI I
 DOVRŠI SE NEBO I ZEMLJA I SVA VOJSKA NJIHOVA
 inv. br. 267

34. **Olat Šabat (pesme za subotu)**
1838. godina, Beograd
štampano u Knjaževskoj štampariji
jezik: hebrejski i ladino
povez nedostaje
324 strane, 12,2 x 15,6 cm
inv. br. 42/i

ŠABAT

Fotografije:

1. Fotografija Odbora jevrejskog društva »Oneg Šabat«, Sarajevo
2. Reprodukција slike Konstantina Danilusa Kabilja *Pripaljivanje subotnjeg svijetla*, 1924.
3. Reprodukција slike Konstantina Danilusa Kabilja *Kiduš*, 1924.
4. Note 20 subotnjih pesama, Požega
5. Kopije dokumenata kojima se traži oslobađanje jevrejske dece od nastave subotom, Beograd, 1864.

ROŠ HAŠANA

35. **Šofar (rog)**
XIX vek
duž. 48 cm.
inv. br. 510
36. **Šofar**
XIX vek
duž. 36,5 cm.
inv. br. 511
37. **Prekrivač za praznični hleb**
XVIII—XIX vek, Solun?
sviła, vez zlatnom žicom i svilenim koncem; pun i omčast bod,
98 x 96 cm.
inv. br. 516
38. **Prekrivač za novogodišnji hleb**
kraj XIX veka
platno, vez belim koncem, pun i kos bod, engleski vez;
50 x 41 cm. tekst izvezen na hebrejskom KO ĆE NAĆI VRSNU
ŽENU, ONA VIŠE VREDI OD BISERJA
inv. br. 283

39. Mahzor (molitvenik za Roš Hašana)

1890. godina, Beč

jezik: hebrejski; povez: koža i aplikacija od sedefa

149 strana, 12,5 x 18,5 cm

inv. br. 158

Dokumenti:

1. Molitva za Roš Hašana, izdao Jakov Šimon, šahter, Beograd, 1924.
2. Molitva za Roš Hašana, Sarajevo
3. Propoved za Roš Hašana, Zenica
4. Molitva za Roš Hašana, Zenica
5. Molba za priloge povodom velikih praznika, »Društvo za potporu Ješive«, Stara Kanjiža, 1937.
6. Čestitka za Roš Hašana, Bolnica »Dr Singer Bernard«, Subotica, 1938.
7. 7 čestitki za Roš Hašana u obliku dopisnice
8. 6 čestitki za Roš Hašana u obliku vizitkarte

Fotografije:

1. Fotografija povorke prilikom osvećenja nove sinagoge u Bjelovaru, Roš Hašana, 1917.

JOM KIPUR

40. Hemdat jamim lehodeš elul ul' Jamim noraim

komentari i propisi raznih autora za mesec elul uoči velikih praznika i za »strašne dane«

1763. godina, nema podataka o mestu štampanja

jezik: hebrejski, 204 strane, 18,5 x 26 cm

inv. br. 35/i

41. Seder avodat Jom Hakipurim

red službe za Jom Kipur

pesnički opisi službe velikog sveštenika u Jerusalimskom hramu koji se čita u vreme Musaf molitve na praznik Jom Kipur »prema običaju u svetoj opštini Split«

priređio za štampu David Pando, izdavači: Avraham Elijahu i Danijel Ješurun

1764. godina, Venecija

jezik: hebrejski, 24 strane, 12,3 x 17,8 cm

inv. br. 32/i

42. **Mahzor l'jamim noraim**
molitvenik za »strašne dane« prema običajima sefardskih opština
1792. godina, Venecija
jezik: hebrejski, 274 strane
inv. br. 54/i
43. **Mahzor (molitvenik za Jom Kipur)**
1890. godina, Beč
jezik: hebrejski, povez: slonovača i mesingane kopče
169 strana, 12 x 19 cm
inv. br. 125/i

Dokumenti:

1. Račun za bele sinagogalne cipele za predmolitelja, Križevci, 1898.
2. Raspored pesama koje se pevaju u novosadskoj sinagogi na Jom kipur
3. Raspored službe božije za vreme Velikih praznika, Sarajevo, 1932.
4. Zahtev za Alija (počast kod čitanja Tore), Sarajevo, 1932.

Fotografije:

1. Jom kipur u polju, 1916.
2. Jevrejska omladina u Slavonskom Brodu, Jom kipur, 1932.

SUKOT

44. **Posuda za etrog**
XIX vek, Austro-Ugarska
srebro, živeno, visina 12 cm.; tež. 185 gr.
žig na postolju
inv. br. 127
45. **Hemed Elohim**
molitve, pouke i propisi za praznik Sukot
1841. godina, Beograd
štampano u Knjaževskoj štampariji
jezik: hebrejski i ladino
254 strane, 11,2 x 14,3 cm.
inv. br. 104/i

Dokumenti:

1. Ponuda za prodaju lulava (komplet biljaka potrebnih za obrede na praznik Sukot), Trst, 1932.
2. Ponuda za prodaju lulava, Sarajevo, 1937.
3. Ponuda za prodaju lulava, Sarajevo, 1930.
4. Nabavka lulava, Beograd, 1922.

SIMHAT TORA

46. Pizmon

pesma koja treba da se peva u hramu svete opštine Split
na dan Simhat Tora u času hakafot
1699. godina, štampano u Veneciji
jezik: hebrejski, 12 strana, 10,2 x 14 cm.
inv. br. 33/i

47. Pizmon lehošana raba

sastavio David Pardo,
1794. godina, mesto štampanja nepoznato
jezik hebrejski, 16 strana

Dokumenti:

1. Tri propovedi za Hatanim, sastavio rabin Isak Musafija, Zemun, 1929.

Fotografije:

1. Simhat Tora, Bjelovar, 1917.
2. Simhat Tora, Karlovac, 1927.
3. Simhat Tora, Beograd, 1924.
4. Jakov Čelebi kao Hatan na svoj Bar micva, Zemun, 1920.

MOLITVENICI

48. Avodat ašana (molitvenik)

1856. godina, Beograd
štampano u Knjaževskoj štampariji
jezik hebrejski, 354 strane, 13 x 19,5 cm.
povez: crna svila, vez pozlaćenom niti i raznobojnom žanilom
inv. br. 93

49. Molitvenik

1881. godina, Beč
jezik hebrejski, 470 strana, 11,5 x 18,5 cm
povez: beli emajl, aplikacije od slonovače, mesinga i pliša
inv. br. 117/i

50. Mahzor (molitvenik za praznike)

1890. godina, Beč
jezik: hebrejski, strana 220, 12,5 x 19,5 cm
povez: plavi i ljubičasti pliš, mesingani okov i aplikacije
inv. br. 96/i

51. Molltvenik

1889. godina, Budimpešta
jezik: hebrejski i mađarski, 524 strane, 11,5 x 18 cm
povez: ljubičasti pliš, mesing i slonovača
inv. br. 120/i

52. Mahzor (molitvenik za praznike)

1890. godina, Beč
jezik: hebrejski, 227 strana, 12,5 x 19 cm
povez: tamno crveni pliš sa okovom i aplikacijama od mesinga
inv. br. 97/i

53. Mirijam (molitvenik)

1909. godina, Budimpešta
jezik: mađarski, 608 strana, 9 x 13 cm
povez: tamno crvena koža sa zlatotiskom
inv. br. 159

54. Molitvenik

preveo i uredio dr Gavro Švarc
1902. godina, Zagreb
jezik: hebrejski i hrvatskosrpski, 450 strana, 12 x 19 cm

55. Molitvenik

preveo i uredio dr Šalom Frajberger
1938. godina, Zagreb
jezik: hebrejski i hrvatskosrpski, 400 strana, 10,2 x 16 cm
inv. br. 95/i

JEVREJSKI KALENDARI

56. Kalendar

rukopisna knjiga
1903. godina, Maroko
172 strane, 18 x 25,5 cm.; kožni povez
jezik: hebrejski, aramejski, arapski; pismo: kvadratno
inv. br. 72/i

57. Jevrejski almanah

1925. godina, Vršac
jezik: srpskohrvatski i hebrejski, 302 strane

58. Židovski kalendar

1921. godina, Osijek
jezik: hrvatskosrpski, 160 strana

59. Džepni kalendar

za godinu 5686 (1925—26)
Sarajevo, izdavač »Ezrat Jetomim« — Društvo za pomoć siročadi
jezik: srpskohrvatski i ladino, pismo: latinica, ćirilica i raši,
86 strana

Dokumenti:

1. Kopija naslovne strane kalendara štampanog u Zadru, 1861.
2. Cirkular iz 1935. godine sa obaveštenjem da Jevrejski narodni kalendar izlazi iz štampe
3. Jevrejski kalendar za 1942/43. godinu, rukopis, 13 strana
4. Cirkular kojim se obaveštava da Jevrejski narodni kalendar za 1937/38. godinu izlazi iz štampe

HANUKA

60. Hanukija (svetiljka za Hanuku)

XIX vek, Austro-Ugarska
srebro, livenje, iskucavanje, cizeliranje
vis. 24 cm, šir. 20,5 cm, tež. 615 gr
bez žiga
inv. br. 120

61. Hanukija

XIX vek, Poljska
mesing, posrebreno, iskucavanje, livenje, cizeliranje
vis. 25 cm, šir. 28 cm
žig na leđnoj platformi
inv. br. 121

62. Hanukija

XIX vek, Austro-Ugarska
srebro, delimično pozlaćeno, livenje, iskucavanje, cizeliranje
vis. 21 cm, šir. 28,5 cm, tež. 795 gr
bez žiga
inv. br. 122

63. Hanukija

XIX vek, Austro-Ugarska
srebro, delimično pozlaćeno, iskucavanje, cizeliranje i graviranje
vis. 26,8 cm, šir. 29 cm, tež. 540 gr
žig na prednoj platformi
Natpis: SPOMEN AVRAMA S. DE MAJO I SIN SOLOMON
(ćirilicom)
monogram: U P
inv. br. 123

64. Hanukija

XIX vek, Austro-Ugarska
srebro, iskucavanje sa perforacijom, cizeliranje
vis. 19 cm, šir. 21,5 cm, tež. 350 gr
žig na prednoj platformi
inv. br. 124

- 65. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 1868, Poljska
 srebro, iskucavanje, livenje, cizeliranje, apliciranje
 vis. 24,7 cm, šir. 22 cm, tež. 800 gr
 žigovi na prednji i leđnoj platformi
 inv. br. 295
- 66. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XVIII vek, Poljska
 mesing, livenje
 vis. 22 cm, šir. 29 cm
 inv. br. 125
- 67. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XVIII vek, Poljska
 mesing, livenje
 vis. 21,7 cm, šir. 21,5 cm
 inv. br. 290
- 68. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XVIII vek, Poljska
 mesing, livenje
 vis. 24,5 cm, šir. 24,3 cm
 inv. br. 291
- 69. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XVIII vek, Holandija
 mesing, iskucavanje i livenje
 vis. 23,5 cm, šir. 22 cm
 inv. br. 292
- 70. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XVIII vek, Maroko
 mesing, livenje, iskucavanje, cizeliranje, graviranje
 vis. 24,7 cm, šir. 28 cm
 Natpis: tri monograma arapskim slovima
 inv. br. 126
- 71. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XX vek, Bosna
 pocinkovani lim, iskucavanje
 vis. 16,5 cm, šir. 30 cm
 inv. br. 496
- 72. Hanukija (svetiljka za Hanuku)**
 XX vek, Bosna
 pocinkovani lim
 vis. 10 cm, šir. 28 cm
 inv. br. 497

Fotografije:

1. Sa Hanuka priredbe u Splitu 1923. godine
2. Sa Hanuka priredbe u Sarajevu
3. Dečija Hanuka priredba u Daruvaru 1930. godine

TU BIŠVAT

Fotografije:

1. Proslava Tu bišvata u »Jardenu« u Splitu 1922—23. godine.
2. Tu bišvat u Jevrejskoj opštini, Zagreb, 1967. godine.

PURIM

73. Megilat Ester (Svitak o Esteri)

XVII vek, Portugalija
valjkasta kutija: srebro, iskucavanje,
cizeliranje, graviranje
duž. 31,5 cm, R 6,2 cm, tež. 285 gr
žig na poklopcu
svitak: pergament
inv. br. 305

74. Megilat Ester

XIX vek, Istočna Evropa
valjkasta kutija: srebro, filigran,
iskucavanje, graviranje
duž. 33 cm, R 5 cm, tež. 265 gr
bez žiga
svitak: pergament
inv. br. 304

75. Megilat Ester

XIX vek, Italija
valjkasta kutija: srebro, livenje,
iskucavanje, cizeliranje, filigran
duž. 31 cm, R 3,2 cm, tež. 230 gr
bez žiga
svitak: pergament
inv. br. 49

76. Megilat Ester

1894. godina, Istočna Evropa
valjkasta kutija: srebro, livenje, iskucavanje, cizeliranje, graviranje
duž. 32,5 cm, R 5 cm, tež. 295 gr
bez žiga
Natpis: inicijali K A, hebrejska godina 5654.
inv. br. 50

77. Megilat Ester

XIX vek, Austro-Ugarska
valjkasta kutija: srebro, livenje, iskucavanje, cizeliranje, graviranje
duž. 34,5 cm, R 5,5 cm, tež. 350 gr
žigovi: tri na kutiji, dva na poklopcu
Natpis: inicijali J K
svitak: pergament
inv. br. 51

78. Megilat Ester

XIX vek, Istočna Evropa
valjkasta kutija: srebro, filigran, livenje, iskucavanje, cizeliranje
duž. 13 cm, R 3 cm, tež. 130 gr
bez žiga
svitak: pergament
inv. br. 53

79. Megilat Ester

XVIII vek, poreklo nepoznato
valjkasta kutija: drvo
duž. 28,5 cm, R 6,5 cm
svitak: pergament
inv. br. 306

80. Megilat Ester

XX vek, Izrael, škola Becalel
valjkasta kutija: maslinovo drvo
duž. 21 cm, R 6 cm
Natpis: JERUŠALAJIM KEVER RAHEL
svitak: pergament
inv. br. 309

81. Megilat Ester

XIX vek, poreklo nepoznato
valjkasta kutija: nedostaje
svitak: pergament, 24 x 17 cm, R 4 cm
inv. br. 82/i

82. Megilat Ester

XIX vek, poreklo nepoznato
valjkasta kutija: nedostaje
svitak: pergament, 270 x 36,5 cm, R 4 cm
inv. br. 81/i

PURIM

83. Tanjir za Purim

XIX vek, Augsburg
tuč, liveno, gravirano
R 28 cm, tež. 915 gr
žig na dnu tanjira
Natpis: inicijali I M Š P
inv. br. 139

84. Kantiga nueva por Purim (Nova pesma za Purim)

Autor nepoznat
Makedonija XIX vek
hartija, mastilo
25 listova, 16 x 21,8 cm
povez nedostaje
jezik: ladino, Raši kurziv
inv. br. 20/i

85. Komplas de Purim (Šaljive pesme za Purim)

Sarajevo, 1932. godina
Izdavač: Menora
Štamparija: Menahem Papo, Sarajevo
jezik: ladino, latinica, hebrejsko kvadratno
inv. br. 1997

Dokumenti:

1. Pozivnica za purimski ples u Pakracu, 1909. godine.
2. Pozivnica za purimski ples u Pakracu, 1903. godine.
3. Pozivnica za purimski masken-bal u Kikindi, 1921. godine.

Fotografije:

1. Purimska priredba u Prištini 1920. godine.
2. Purimska proslava u kući porodice Saporta u Skoplju.
3. Purimska priredba u Skoplju u organizaciji »Cionističkog omladinskog udruženja«, 1930. godine.
4. Purimska priredba u Skoplju u organizaciji Društva WIZO 1934. godine.
5. Purimska zabava u »Jardenu« u Splitu oko 1930. godine.
6. Purimska zabava u Splitu, 1927. godine.
7. Purimska zabava u Beogradu u sali Jevrejskog doma.
8. Purimska zabava u kući porodice Mašijah u Beogradu, 1940. godine.
9. Sa purimske zabave u Beogradu 1931. godine. Na fotografiji su sestre Amar.
10. Purimska zabava u Beogradu, (dr D. Tajtacak sa ženom Sarinom)
11. Sa purimske zabave u Beogradu, 1937. godine u organizaciji Srpsko-jevrejskog pevačkog društva.
12. Sa jedne purimske zabave u Beogradu 1921. godine (Zumbul Medina)
13. Purimski bal u Kikindi, 1923. godine.
14. Purimski bal u Daruvaru, 1932. godine.
15. Purimski bal u Daruvaru, 1920. godine.
16. Sa dečijeg purimskog bala u Osijeku, 1912. godine.
17. Dečija purimska priredba u Koprivnici, 1936. godine.
18. Purimska zabava u Brčkom, 1938. godine
19. Dečija purimska zabava u Brčkom.
20. Purimska zabava u Vinkovcima
21. Purim u Brčkom
22. Purim u Sarajevu, 1925. godine.

PESAH

86. **Seder činija**
XX vek, Francuska
porcelan, pozlata
R 39,3 cm
inv. br. 514
87. **Seder činija**
početak XX veka, Austro-Ugarska
porcelan, pozlata
R 21,5 x 31 cm
inv. br. 498
88. **Seder činija**
početak XX veka, Austro-Ugarska
porcelan
R 21,5 cm
inv. br. 499
89. **Poslužavnik**
1928. godina, Jerusalim
mesing, iskucavanje, graviranje
Natpis: CION — BESIMAN TOV 5688
R 29,4 cm
inv. br. 500
90. **Bokal**
1928. godina, Jerusalim
mesing, iskucavanje, graviranje
vis. 11,8 cm
Natpis: CION
inv. br. 501

PESAH

91. **Tanjir za Pesah**
prva polovina XX veka, Austrija
srebro, iskucavanje, cizeliranje
R 11,2 cm, tež. 70 gr
Natpis: MACOT ADONAJ BARA — MEIRAT EINAJIM
(Macot je stvorio gospod — radost za oči)
žig na rubu tanjira
inv. br. 138
92. **Tanjir za Pesah**
XIX vek, Poljska
tuč, liveno, cizelirano, gravirano
R 21,5 cm
Natpis: HAHAM MA HU OMER MA
(Šta kaže mudrac, šta?)
inicijali T. Z.
žig na rubu tanjira
inv. br. 137

93. **Činija za Pesah**
 1836, Beč
 srebro, livenje, iskucavanje, graviranje
 vis. 38 cm, R 32 cm
 žig na dnu
 inv. br. MUO 17283
 vlasništvo Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb
94. **Garnitura za piće za Seder večē**
 1825, Austro-Ugarska
 srebro, livenje, iskucavanje, cizeliranje, graviranje
 poslužavnik R 33, tež. 540 gr
 bokal vis. 25,5 cm, tež. 270 gr
 čaše 6 komada, vis. 9,6 cm, tež. 50 gr
 Natpis: monogram S na dnu poslužavnika
 žigovi na rubovima poslužavnika, bokala i svake čaše
 inv. br. 502
95. **Posuda za gorke trave za Seder večē**
 XIX vek, Austro-Ugarska
 srebro, livenje
 vis. 11,3 cm, tež. 170 gr
 inv. br. 503
96. **Čaša za Pesah**
 Prva polovina XX veka, Italija
 murano staklo, zeleno bojeno, pozlaćeno
 vis. 19 cm
97. **Čaša za Pesah**
 1761, Augsburg
 srebro, iskucavanje, graviranje
 R 6,2 cm
 Natpis: jedan odlomak iz Druge knjige Mojsijeve
 žig na dnu
 inv. br. MUO 16427
 vlasništvo Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb
98. **Pečat za Pesah**
 XX vek, Mađarska
 mesing, drvo
 Natpis: SEL PESAH
 (za Pesah)
 SZIGETI VILMOS? SZIGETVAR
 vis. 60 mm, R 3,5 cm
 inv. br. 356
99. **Pokrivač za macot**
 XIX vek, Rumunija
 pamučni saten, vez crveni, svilenim koncem
 kos i pun bod
 R 35 cm
 Natpis: na sredini blagoslov za macot na hebrejskom
 na jezičcima za otvaranje pregrada: KOHEN, LEVI, ISRAEL
 inv. br. 231

100. Pokrivač za macot

1881, Austro-Ugarska
pamučno platno, vez vunenim koncem, krstasti bod
dim. 36 x 37 cm
Natpis: na sredini blagoslov za macot na hebrejskom
na rubu: 1881 godina, ŠEFER ROZA
na otvorima pregrada: KOHEN, LEVI, ISRAEL
inv. br. 164

101. Pokrivač za macot

1890.
pamučno platno, vez crvenim, zelenim vunenim koncem
krstasti bod
dim. 35 x 37 cm
Natpis: na sredini blagoslov za macot na hebrejskom
na otvorima pregrada: KOHEN, LEVI, ISRAEL
inv. br. 165

102. Pokrivač za macot

XIX vek, Rumunija
pamučno platno, vez crvenim, plavim i žutim koncem
kosi bod
dim. 37 x 37 cm
Natpis: blagoslov za halu, umesto za maces, na hebrejskom
na otvorima pregrada: KOHEN, LEVI, ISRAEL
inv. br. 163

103. Pokrivač za macot

početak XX veka
platno, vez crvenim koncem
kos, omčan bod
dim. 35 x 38,5 cm
Natpis: jedan odlomak iz Hagade
inv. br. 266

104. Pokrivač za macot

kraj XX veka
pamučno platno, vez svilenim koncem raznih tonova oker boje
pun i kos bod
dim. 37 x 39 cm
Natpis: jedan odlomak iz Hagade
inv. br. 282

105. Pokrivač za macot

XIX vek, Osijek
pamučno platno, vez crvenim i ružičastim svilenim koncem
pun i kos bod
dim. 40 x 148 cm
Natpis: blagoslov za macot na hebrejskom
Nazivi sinova iz parabole o četiri sina iz Hagade
inv. br. 254

106. Pokrivač za macot

XIX vek

pamučno platno, vez crvenim, oker, svetloplavim svilenim koncem
pun i kos bod

dim. 41 x 147

Natpis: blagoslov za macot na hebrejskom

inicijali S.J.

inv. br. 268

107. Hagada — Priča o izlasku Izraela iz Egipta

preveo i razjasnio dr M. Engel, kot. rab. u Križevcima

štampano u Budimpešti, 1906. godine

štamparija Samuela Markusa

jezik: hrvatskosrpski i hebrejski

pismo: latinica i hebrejsko kvadratno sa punktacijom

ilustrovano scenama iz priče o izlasku Jevreja iz Egipta

62 strane

korice: crvena koža sa zlatotiskom

inv. br. 89/i

108. Agada de Pesah — Hagada za Pesah

štampano u Sarajevu, 1931. godine

štamparija Menahema Papo

izdavač: knjižara Simona Katana

jezik: ladino i hebrejski

23 strane

inv. br. 157/i

109. Hagada šel Pesah — Hagada za Pesah

sastavio Moše Ješua, sin rabina Jaakova Tuvijane

štampano u Livornu 5613 (1853) godine

jezik: hebrejski i ladino

pismo: hebrejsko kvadratno sa punktacijom i Raši kvadratno

ilustrovano scenama o izlasku Jevreja iz Egipta

34 strane

inv. br. 38/i

110. Hagada za Pesah

Beč 5564. (1804) godine

štamparija Antona Šmida

jezik: hebrejski, jidiš, ladino

pismo: hebrejsko kvadratno, Raši kvadratno

ilustrovano scenama o izlasku Jevreja iz Egipta

105 strana

inv. br. 39/i

111. Hagada za Pesah

Beč 1813. godina

štamparija Antona Šmida

jezik: hebrejski

pismo: hebrejsko kvadratno i Raši kvadratno

ilustrovano scenama iz Hagade

52 strane

inv. br. 160

Dokumenti:

1. Ponuda za isporuku kašer brašna Jevrejskoj opštini u Zemunu od strane »Pester Walzmühle Niederlage« 15. februara 1873. godine.
2. Ugovor između Jevrejske opštine u Skoplju i mlina »Kosovo« o isporuci kašer brašna za Pesah, februara 1937. godine.
3. Ponuda »Macotpekare« iz Osijeka Jevrejskoj opštini u Skoplju za isporuku kašer brašna za 1928. godinu.
4. Ponuda firme »Braća Maestro« iz Sarajeva, Jevrejskoj opštini u Skoplju za isporuku kašer brašna, 1928. godine.
5. Ponuda »Novosadske tvornice macota« Geze Adlera, Jevrejskoj opštini u Skoplju, za isporuku brašna, 1933. godine.
6. Ponuda fabrike macota »Union« iz Sarajeva, Jevrejskoj opštini u Skoplju, za kašer brašno, 1938. godine.

Fotografije:

1. Fotografija snimljena u Češkoj za vreme prvog svetskog rata 1917. godine. Na fotografiji su Jevreji internirani okupljeni na praznik Pesah.
2. Fotografija Jevrejskog sinagogaalnog hora u Sisku, snimljena na Pesah 1898. godine.
3. Seder večer u Daruvaru 1937. godine u prostorijama Jevrejske opštine.
4. Seder večer u Jevrejskoj opštini u Subotici 1962. godine.
5. Seder večer u Zagrebu 1940. godine
6. Seder večer u kući porodice Valdman u Novom Sadu oko 1936. god.

LAG BAOMER

Fotografije:

1. Učesnici na proslavi Lag baomera u sali Oneg Šabata u Beogradu, 1931. godine.
2. Lag baomerski izlet omladinaca Sarajeva, Travnika i Visokog u okolinu Sarajeva, 1930. godine.
3. Lag baomerska poseta grobu Rav Moše Danona u Stocu, pre početka drugog svetskog rata.
4. »Palestinsko cveće«, čestitka za praznik Lag baomer iz 1933. godine.
5. Lag baomerski izlet grupe omladinaca iz Visokog, snimljeno pre početka drugog svetskog rata.
6. Lag baomerski izlet Bitoljske omladine u manastir Hristifor u organizaciji Hašomer haocaira, 1930. godine.

ŠAVUOT

Dokumenti:

1. Zahvalno pismo zemunskom rabinu Isaku Musafiji za propoved koju je održao na praznik Šavuot, 1927. godine, u zemunskoj sinagogi.
2. Bat micva u Subotici, 1964. godine.
3. Bat micva u Novom Sadu, 1933. godine
4. Unutrašnjost Osiječkog hrama ukrašenog zelenilom i cvećem na praznik Šavuot. Snimljeno pre drugog svetskog rata.

TIŠA BEAV

112. **Molitvenik za Tiša beav**
naslovna strana nedostaje
113. **Tikun Šovavim** (Molitve za one koji dobrovoljno poste)
Budim 1830. godine
114. Haim Davičo, **Sa Jalije**, pripovetke
Beograd, 1898. godine

POZAJMLJENI PREDMETI IZ JEVREJSKE OPŠTINE DUBROVNIK

115. **Kruna Tore**
XVIII vek, Italija
srebro; cizeliranje, graviranje, iskucavanje
vis. 23 cm, R 22,5 cm
vlasništvo: Jevrejska opština Dubrovnik
inv. br. 1
116. **Rimonim (par)**
XVIII vek, Italija
srebrni lim; iskucavanje, cizeliranje, graviranje; aplicirano po šest zvončića na lancu
vis. 52 cm.
vlasništvo: Jevrejska opština Dubrovnik
inv. br. 3
117. **Tas (štit za Toru)**
XVIII vek, Italija
srebrni lim; iskucavanje, cizeliranje, graviranje
šir. 23 cm.; vis. 14 cm.
vlasništvo: Jevrejska opština Dubrovnik
inv. br. 2

118. Jad (pokazivač za Toru)

XVIII vek, Italija
pozlačeno srebro; livenje, cizeliranje, graviranje
duž. 35 cm.
vlasništvo: Jevrejska opština Dubrovnik
inv. br. 13

119. Navlaka za Toru

XVII vek, Italija
svileni atlas izvezen raznobojnim svilenim koncem i srebrnim
nitima
šir. 180 cm.; vis. 104 cm.
vlasništvo: Jevrejska opština Dubrovnik
inv. br. 50

120. Pečat

XVIII vek
slova od zlata: drška od drveta
natpis: hebrejska slova KŠR (kašer)
vis. 5 cm.; R 3 cm
vlasništvo: Jevrejska opština Dubrovnik

